

3 19,508

11 ~~10~~

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

Ethnographic Horizons

2008

3. szám

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata
XVII. évf. 2008. 3. szám

A folyóirat alapítói
BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN (1992)

Alapítószerkesztő
VIGA GYULA (1992–2001)

Szerkesztő
KEMÉNYFI RÓBERT

A szerkesztőbizottság elnöke
UJVÁRY ZOLTÁN

A szerkesztőbizottság tagjai
BÁRTH DÁNIEL, FATA MÁRTA (Tübingen), KESZEG VILMOS (Kolozsvár), KÉSZ MARGIT (Salánk/Beregszász), LAJOS VERONIKA (Debrecen/Iași), LÁBADI KÁROLY, LISZKA JÓZSEF (Komárom), VIGA GYULA

Szerkesztőségi titkár
KAVECSÁNSZKI MÁTÉ, SZÁSZFALVI MÁRTA

Olvasószerkesztő
MAROSI JUDIT

Fordító
LAJOS VERONIKA

Angol lektor
CSONTOS PÁL

Technikai munkatárs
BIHARI NAGY ÉVA

A borító:
DALLOS CSABA

A kötet megjelenését támogatta
Nemzeti Kulturális Alapprogram
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Múzeumi Osztály

Felelős kiadó
BODÓ SÁNDOR, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok
Kapitális Kft., Debrecen
www.neprajzilatohatar.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Tartalom

XVII. ÉVF. 2008. 3. SZÁM

LÁTÓHATÁR - TÖRTÉNETI NARRATÍVÁK

Lajos Veronika: <i>Nemzeti eszme és csángókérdés a két világháború közötti magyar nyelvű tudományos és publicisztikai párbeszédben</i>	5
Ozsváth Imora: <i>Néptanítók néprajzi munkássága</i>	21
Szalma Anna-Mária: <i>A fénykép mint narratívum. Kísérlet egy egyéni fényképállomány értelmezésére ..</i>	57

NÉPRAJZ ÉS HITÉLET

Tóth Annamária: <i>„Tisztítsuk meg érzéseinket...” Böjt és ünnep. Liturgikus rendelkezések és a népi vallásgyakorlat a magyarországi görög katolikusoknál</i>	99
---	----

Contents

Volume 17 Number 3 (2008)

ETHNOGRAPHIC HORIZONS – HISTORICAL NARRATIVES

- Veronika Lajos: National Idea and the Issue of *Csángós*
in the Hungarian Scholarly and Journalistic Discourse of the Interwar Period 5
- Imola Ozsváth: Ethnographical Work of Popular Teachers 21
- Anna-Mária Szalma: Photographs as Narratives: An Attempt to Interpret
a Personal Photo File 57

ETHNOGRAPHY AND RELIGIOUS FOLKLIFE

- Annamária Tóth: “Let us cleanse our senses...” Fast and Feast: Liturgical Dispositions
and Religious Customs of Greek Catholics in Hungary 99

Látóhatár – Történeti narratívák

LAJOS VERONIKA
ÓZSVÁTH IMOLA
SZALMA ANNA-MÁRIA

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY

MEMORANDUM FOR THE RECORD
DATE: _____
TO: _____
FROM: _____
SUBJECT: _____

Nemzeti eszme és csángókérdés a két világháború közötti magyar nyelvű tudományos és publicisztikai párbeszédben

LAJOS VERONIKA

„*Valaki beszél valamiről valakinek*” ...

A csángókutatás narratív tevékenységként tételeződő tudományos munkaként, azaz különböző szövegeket előállító cselekvésként is értelmezhető.¹ Az alábbi tanulmány a „valaki beszél valamiről valakinek” eszközt alkalmazó tudományos beszédmódteremtés két világháború között létező csángó-képeire kíván rávilágítani.² A megkísérelt cél tehát az adott időszak tudományos terében működő, a moldvai „csángó” kultúráról alkotott elképzelések, valamint az örökölt vagy újonnan létrehozott gondolati sémák feltárása.³ A probléma korabeli sűrűsödési pontjai a következők voltak: 1. az eredet, 2. a vallás, 3. a nyelv, 4. a kultúra és 5. az asszimiláció.⁴ Jelen szövegben a származástanokkal, az asszimiláció és az

¹ A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az MTA DE Néprajzi Kutatócsoportjának támogatása, a MÖB ösztöndíja, valamint az OTKA AT 049349 tette lehetővé.

² Vö. Rákai O. – Z. Kovács Z. 2003, 251.

³ A 'moldvai „csángó” kultúra' kifejezés alkalmazását az teszi indokoltá, hogy mind a témával kapcsolatos tudományos beszédmódban (az etnográfiai, történettudományi és nyelvészeti diskurzusban), mind a Kárpát-medencei magyar nyelvű közösségek köznapiban rendszerint a moldvai *csángó*, illetve *csángómagyarok* elnevezés használatos a Moldvában élő katolikus vallású, magyar eredettel bíró etnikulturális kisebbség megkülönböztetésére – ami nagyrészt napjainkig érvényes. Ez azonban nem minden esetben egyezik meg a lokális közösségek önmeghatározásával, és az etnikulturális kisebbségen belüli diverzitást is figyelmen kívül hagyja. Az idézőjelbe tett csángó szócscsa hivatott ezt a viszonyt szemléltetni, aminek használatától a könnyebb olvashatóság érdekében a tanulmány további részében eltekintek.

⁴ Az eredet és (le)származás, genealógia közötti nietschei különbségtétel átgondolt alkalmazása a kutatás egyik további lehetséges irányát jelöli. Tanulmányom kereteit meghaladná a feladat, így a két kifejezést egyelőre rokonértelmű szavakként használom.

„elnemzetlenedés” jelenségével és a nyelvkérdéssel kapcsolatos állásfoglalásokat igyekszem elemezni.⁵

A kutatás egységei a moldvai „csángókkal” foglalkozó, magyar nyelvű – erdélyi vagy magyarországi – heti- és havilapokban, a különböző folyóiratokban megjelenő tudományos vagy tudományos, publicisztikai jellegű írott szövegek.⁶ A történelmi, nyelvészeti, néprajzi és teológiai textusokban a modern kor humán- és társadalomtudományi közegét átható nemzeti keretekben meghatározott gondolkodásmód domináns motívumként érhető tetten. Továbbá jellemző ezekre a szövegekre, hogy a tárgyalt időszak társadalmi és kulturális sajátosságaiból építkező jelentésháló alkalmazásával érzelmi síkon meglehetősen telített moldvai csángó kultúrát teremtenek.

Nemzeti eszme és a moldvai csángók

A nacionalizmus közismerten a 18–19. században kialakult modern jelenség; „általános” fő működési elvei szerint homogenizáló, differenciáló és társadalmi kategóriákat teremtő beszédmód.⁷ Az egységes nemzettudat, azaz a modern kori nemzet mint konstruált, de létező tagokból álló közösség alapvető identitásrendszere Magyarországon is a 19. században, a kultúra és a politika viszonyában bekövetkező változás és szemléletváltás hatására jött létre.⁸ A középkori Magyarországon többretegű és folyékony „etnikai-nemzeti” identitás létezett. Különböző

⁵ Az „elnemzetlenedés” kifejezést a korbeli használatban lévő fogalomkészletből kölcsönöztem, ami a modern nemzeti érzelmű szemléletmód kiváló közvetítő eszköze. Folyamatot jelöl, a nemzetet organikus, fejlődő egységként, zárt és a maga valóságában létező csoportként, a kultúrát földrajzilag is körbeírható határokkal rendelkező, gyakorlatilag belső szerkezetét tekintve változatlan, az evolúciós létra egy-egy lépcsőfokán elhelyezkedő entitásként tételezve (vö. Niedermüller P. 2005. 52–66; Brubaker, R. 2001. 60–66.).

⁶ A kutatás egy következő fázisa az Erdélyben és a Magyarországon kibocsátott textusok hasonlóságainak és különbségeinek mélyrehatóbb összevetése az adott időszakban. A romániai rendszerváltást követően az Erdélyben megjelenő magyar nyelvű hírlapokból kirajzolódó „csángó-képet” elemzi Ilyés Sándor (Ilyés S. 2006, 99–128.). Peti Lehel pedig a „csángómentés” szerkezetének egy lehetséges olvasatát igyekezett felvázolni szintén az 1990-es években kezdődő folyamatok vizsgálatával (Peti L. 2006, 129–155.).

⁷ Vö. Verdery, K. 2004, 380. A nacionalizmuselméletek számos vitapontja közül az egyik a nacionalizmus és a nemzet létrejöttének időbeliségét feszegeti: az egyik csoport a nemzetet a premodern időkől kezdve létező valóságként fogja fel (primordialista elmélettel szimpatizáló, etnoszimbolista elképzelés), míg a másik a modernitás strukturái szerint szerveződő „nemzeti közösség” mesterséges megteremtése mellett foglal állást (konstruktivista felfogású, instrumentalista elmélet).

⁸ Gyáni G. 2003, 84. A nemzeti identitás különböző élethelyzetekben, személyes interakciókban két szinten léphet működésbe: egyrészt az egyén éntudatának nemzetiként érzékelt részében, másrészt a kollektív egészre jellemző önazonosságként a közösségek egymáshoz való viszonyában. (Verdery, K. 2004, 382.)

válffajai párhuzamosan léteztek egymás mellett és megfértek egymással, illetve az egyéni öntudatban is – nem követelve döntéshozatalt a „beleszületett” tagoktól, mivel eleve létező, külső adottságként tételeződtek.⁹ A 19. századi modern magyar nemzetfogalom új jelentéstartalommal telítve írta át a többszólamú középkori identitásképletet. A csoportképződést az egydimenziós nemzeti önazonosság mentén kezdték értelmezni, a jelenben létező valóság létjogosultságát egyre inkább az állam eredetére való hivatkozás támasztotta alá.

A homogén nemzeti szellem kognitív megteremtése nélkülözhetetlenné tette az azonos kódok mentén értelmezett nemzeti múlt megfogalmazását. A 19. század utolsó negyedében intézményesült történetírás hozta létre Magyarországon a „*múlt pontos és szakaszterű elbeszélését*”, miközben egyre határozottabban marginalizálta és érvénytelennek nyilvánította a hagyományban élő népi emlékezet történeti vonatkozásait.¹⁰

Hivatalos formában a Párizs környéki békeszerződésekben realizált területváltozások megkövetelték és újraírták a nemzeti közösség legitim jelenlétének igazolását, ami az egyéb humántudományok mellett a genealógiai és a néprajzi kutatások fellendüléséhez vezetett. Az állami valóság földrajzi kereteinek módosulása következtében a jelen aktuális értelmezési kereteihez kellett igazítani a nemzetre vonatkozó „prezentista” természetű elképzeléseket, a történelmi és társadalmi emlékezet korábbi formáit, illetve tartalmát.¹¹ A határmódosulás következtében Moldva már nem tartozott a politikai értelemben távoli és elkülönült területek közé, mivel a nemzeti érzelmeket nagymértékben felkavaró Erdéllyel került azonos országba. A csángók ezt követően is idegen ország fennhatósága alatt éltek, de már nem „egyedül”.¹² Ez azonban nem azt jelentette, hogy a politika és a tudományos élet, vagy a kulturális törekvések reprezentációs színterein a két csoport azonos mértékben és azonos módon jelent volna meg. Minden fórum elsősorban az erdélyi kérdéssel foglalkozott, a moldvai csángók helyzetét rendszerint vészjelzésként, esetlegesen bekövetkező, az erdélyi magyarság jövőjére is kivetített „pusztulásként” ábrázolták.

⁹ Szűcs Jenő a „nemzet”-fogalom három típusát különbözteti meg a középkori Magyarországon: 1. a magyar, azaz *Hungarus* tudatot, amit a középkori magyar királyság (a *regnum Hungariae*) területén élő összes alattvaló sajátjának tekint; 2. az eredet, a nyelv és az eltérő „szokások” szerint kialakuló csoportok összetartozás-érzését. Továbbá 3. a politikai közösséget alkotó *natio Hungaria* tagjait különíti el, akik a rendi szerveződésű társadalom kiváltságaival rendelkeztek és döntéshozó szerepkörrel bírtak. (Szűcs J. 1985, 32–33.)

¹⁰ A modern magyar nemzetkép három főbb területen kialakuló versengés eredményeként jött létre. Ezek a színterek egyrészt a nemzet és a nemzetiségek narratíváira jellemző szimbolikus, illetve valóságos tér- és idődimenzióik eltéréseit körvonalazzák; másrészt az intézményesült történettudomány és a népi emlékezet történet szemléletének különbségeit; harmadrészt pedig a politikai diskurzus és a történettudomány összefonódásait szemléltetik. (Gyáni G. 2003, 92–97.)

¹¹ Gyáni G. 2003, 86.

¹² A 19. századi „csángómentésről” Seres Attila közölt tanulmányt. Lásd Seres A. 2002, 17–47.

A moldvai katolikus közösségek, földrajzi és társadalomtörténeti helyzetükből adódóan a magyar nacionalizmus „hatósugarának” peremvidékén helyezkedtek el. Nem rendelkeztek a magyar nemzeti eszmék és törekvések aktivizálását végző társadalmi csoporttal, a nemzeti egység érzetének valóságos létét a magyarsággal megteremtő és tápláló értelmiségi réteggel.¹³ A két világháború közötti kiélezett román–magyar viszonyokban a magyar nemzetépítés folyamatából kimaradt moldvai katolikus lakosság nem a nemzeti identitás, hanem elsősorban a római katolikus hit és a csángómagyar nyelvhasználat miatt konfrontálódott a román állammal és az ortodox egyházzal.¹⁴ Minden bizonnyal a román állam, az ortodox és a római katolikus egyház között kialakuló, a hatalmi, politikai pozíciók megszerzését célzó küzdőtérben kirobbant konfliktusok is nagymértékben hozzájárultak a román eredetelmélet szükségszerű megfogalmazásához, majd későbbi elterjedéséhez/elterjesztéséhez.

Érdeemes azonban belátni, hogy napjainkban igenis létezik és korábban is létezett a csángó faluközösségekben lokális szinten vezető pozíciókat betöltő helyi, katolikus csoport (például csángó faluból származó papok, tanítók-tanárok). Ezeket a személyeket viszont a magyarral ellentétes vagy alternatív érdekvédelmi törekvéseik miatt a Kárpát-medencei magyar nyelvű tudományos és közbeszéd nem tekinti a moldvai csángó kultúra reprezentatív képviselőinek.¹⁵ Számtalan esetben legfeljebb szembefordulásuk hangsúlyozása miatt emeli ki csángó származásukat.¹⁶

Eredetkérdés – intézményesített származástan

A genealógia a csoportszerveződés során mitikus színezetet ölt, ami az utókor számára is az alapvető és megkérdőjelezhetetlen axióma szerepét tölti be a származástudat szintjén.¹⁷ Ennek következtében nagyszerűen alkalmazható egy

¹³ Vö. Arens, M. – Bein, D. 2004, 114.

¹⁴ Lásd például Diaconescu, M. 2005, 9–20; Péter Gergely kántor levele Krywald Ottóhoz, a Szent László Társulat alelnökéhez a csángók helyzetéről, Vincze G. 2004, 211–214.

¹⁵ Bodó Cs. 2004, 156.

¹⁶ *A plébános, Ion Ghergu, csángó származású, huszti férfi. Magyarul egy szót sem tud. Öntudatosan román. Minden tette, lépése, építése öntudatosságát igazolja.* (Domokos P. P. 1931/2001, 165.) Említhető még a híres-hírhedt moldvai püspök példája: „Mihail Robu, aki – bár szabófalvi csángómagyar származású – magyarul csak gyengén tud és sohasem beszél. Pedig apját még Rabnak hívták, s anyja mit sem tudott románul.” (Domokos P. P. 1931/2001, 225.) Mindazonáltal Robu püspök személyének eltérő megítélése is megmutatkozott a két világháború között. A Bákó környéki falvakban magyar misét tartó Bukovinából időnként átlátogató józseffalvi plébános, Németh Kálmán elmondása szerint a püspök szemmet huny tevékenysége felett, miközben önvédelmi álláspontra helyezkedik: „ha azonban meggyűjti a baját [ti. Németh Kálmán] én őt meg nem védhetem”. (Vincze G. 2004, 210.)

¹⁷ Assmann, J. 1999, 77–78.

részben vagy teljesen kívülálló közösség csoportba való integrálására, az azonos vagy hasonló kulturális, társadalmi jegyek létezésének magyarázatára. Gyakorlatilag ez a beillesztési folyamat figyelhető meg a moldvai csángók eredetét tárgyaló magyar nyelvű szövegekben is.

A két világháború között a kutatók egyetértettek abban, hogy a moldvai csángó közösség eredetének egyik szála a székelyek kora újkori tömeges kivándorlásához kötődik. Ugyanakkor a származástan középkori vetülete a sok tekintetben homályos részletek tisztázását követelte: tehát a pozitivista tudományfelfogásnak megfelelően a „valódi/igaz” származáselmélet tudományos konszenzuson alapuló megfogalmazását. A „legősibb” magyar réteg letelepülésének tér-, idő- és kulturális dimenzióit vitató elméletek a központi szervező gondolat alapján két nagyobb csoportba sorolhatók: egyrészt az „őshonosság” elve, azaz a keletről bevándorolt „honfoglalás”; másrészt a migrációs elképzelések, azaz a Kárpát-medence belsejéből kivándorolt helyfoglalás, a peremvidék benépesítése.¹⁸

Az első csoportba, az „őshonosság” elvéhez tartozik az 1800-as évek elején született *kun–magyar származáselmélet* új formában felelevenített verziója (pl. Veress Endre, Rubinyi Mózes), ami elsősorban nyelvészeti bizonyítékok alapján tekintti érvényesnek a kun–magyar etnikai rokonság létezését. Továbbá ide sorolható a *honfoglaló magyar eredet* elképzelés (pl. Domokos Pál Péter), miszerint a később a Kárpát-medencében letelepülő magyar törzsektől elszakadó egyes csoportok a Prut és a Szeret mentén elhelyezkedő fennsíkon alapítottak otthont.

A „bevándorlás” genealógiai struktúrája az elsősorban etnokulturális közösségként értelmezett államalkotó magyarság származásával keresi a találkozási pontokat, a kulturális, társadalmi hasonlóságokat, miközben egyfajta „ősi különállóságra” helyezi a hangsúlyt.¹⁹

A második pont a migrációs elképzeléseket tartalmazza. Ide tartozik a Lükő Gábor képviselte *Szamos-melléki származástan*, ami a magyarok moldvai kivonulását az Anjou-korabeli közigazgatási változások idejére teszi.²⁰ A *kabar genealógiát* Karácsonyi János alkotta meg, aki a csángókat a Szerém és Bács megyében lete-

¹⁸ Ha közelebbről szemügyre vesszük az eredetelméletekre vonatkozó fogalomhasználatot, akkor feltűnhet a két alternatíva földrajzi közelítésű kiindulópontjának eltérő jellege, hiszen a „bevándorlás” Moldva-centrikus szemléletet feltételez, míg a „kivándorlás” a Kárpát-medence felőli értelmezési mezőt jelöli. A két világháború közötti tudományos diskurzus alkalmazta módnak megfelelően mégis a fenti kifejezéseket használjuk a két csoport megkülönböztetésére, ami egyben arról is árulkodik, hogy az elméletek az államalkotó nemzet etnikai eredete, illetve a premodern állam létrejötte felől közelítenek-e. A felvetett probléma szintén egy nagyon érdekes kérdés, amit azonban ezen tanulmány kereteinek szigorú területi kötöttségei miatt itt nem áll módunkban részletesebben kifejteni.

¹⁹ Lásd például Szilády Zoltán reakcióit a Lükő Gábor könyvében kifejtett elképzelésekre. (Szilády Z. 1942, 47–48.)

²⁰ Lükő G. 1936/2002. Lükő Gábor művének alkalmazhatóságáról napjaink csángó kutatásaiban Kinda István és Peti Lehel írt. Kinda I. – Peti L. 2006, 89–94.

lepülő nyolcadik honfoglaló törzs, a kabarok huszita üldözés elől Moldvába menekült leszármazottainak tekintette.²¹ A „természetes” és „mesterséges” letelepedés elmélete Mikecs László nevéhez fűződik.²² A szerző egyazon folyamat két, azonos értékű aspektusaként értelmezi a természetes népmozgást és a tudatos, a Szeret folyóig kinyúló terjeszkedést célzó, illetve határvédő funkciót ellátó telepítéseket.

Asszimiláció – „elnemzetlenedés”

Az intézményesült nemzeti eszmék által meghatározott gondolkodásmód az állam „szentsége” és mindenhatósága okán természetes jelenségként olvasztotta magába a kulturális és politikai homogenitás előfeltevését.²³ Ehhez kapcsolódóan az asszimiláció alapvető eszköz volt az állami és a nemzeti egység megteremtésének folyamatában. Ugyanakkor az első világháborút lezáró párizsi békeszerződések következtében új intézményi hatalom jogkörébe került kisebbségek oldaláról szemlélve a folyamatot, az asszimiláció a közösség létét, illetve fennmaradását fenyegető veszélyként jelent meg.

A kulturális és politikai hasonulást negatív előjelű változásként értelmező szemlélet (Biczó Gábor nyomán az asszimiláció „*depravációs olvasata*”) azonban nem számol kellően a korszak szociokulturális kihívásaira adott közösségi és egyéni válaszok, valamint alternatívák mindenkori jelenlétével. Továbbá értékekkel telíti az egyes kultúrák jellegzetességeit, és fölé-alá rendeltségi viszonyba sorolja őket.²⁴

A moldvai csángó közösségek asszimilációs tendenciáiról számot adó elképzelésekben két jellegzetes közelítésmódot mutatok be, amit ugyancsak két, de kevésbé domináns attitűd színez. Elsőként említem a csángókérdés tradicionális jövőképét, ami *siránkozással*, aggodalommal és egyfajta belenyugvással tudósít a moldvai katolikus magyar lakosság román közegben való teljes feloldódásáról. Ez a 19. századból örökölt magyar „nemzethalál”-motívum felerősödését jelenti, a hamarosan bekövetkező nyelvi és kulturális asszimilációt rémképként vetítve előre. Egyes szerzők a moldvai csángók korabeli helyzetében (például a nyelvcsere megindulását jelző magyar nyelvű beszédalkalmak számának csökkenésében) már a székelyek jövőjét látták és láttatták. A siránkozó-szánakozó hangvételű szövegek környezetben a moldvai katolikus magyarok megnevezésére használt szóösszetételekben rendszerint nélkülözhetetlenek a közösség eltűnését jövendőző jelzők.

²¹ Karácsonyi J. 1914, 560.

²² Mikecs L. 1941/1989, 73, 82–92.

²³ Salat L. 2005, 11.

²⁴ Lásd részletesebben erről Biczó G. 2004, 2005. Az asszimiláció négy minősített esete: 1. a kulturális, 2. a nyelvi, 3. a vallási és 4. az etnikai „hasonulás/hasonlóvá válás”. (Biczó G. 2004, 7–22.)

Továbbá sokszor feltűnnek a nehézségeket hangsúlyozó, a sajnálatot és megindultságot érzékeltető kifejezések, mint például a „szegény”, az „elhagyott”-„legelgyatottabb”, a „szerencsétlen”, a „veszendő”, a „keserű sorsú”-„szomorú sors” szavak és szóösszetételek.

Az asszimiláció-kérdés másik csoportja a *szembenéző-szemrehányó* jelzőkkel minősített asszimilációs problémakezelés. Ez rendszerint felhívó-felszólító attitűdöt körvonalaz, amelynek során az egyes szerzők cselekvésközpontú viszonyt alakítanak ki a csángókérdéssel szemben. Feladatuknak érzik rámutatni az erdélyi, illetve a magyarországi szakemberek munkájában mutatkozó hiányosságokra, a katolikus egyház elmaradtnak érzett kötelességeire. Ez a hozzáállás egyben a változás folyamatával, a választ követelő kérdésekkel és felmerült teendőkkal való szembesülést is eredményezi. Az aktív magatartásforma a nemzethalál önsajnálatra és beletörődésre hajlamos hangvétele helyett, azaz sokkal inkább mellett, a szembesítés és a kritika eszközeivel él, alternatív megoldási lehetőségeket kínál.

Ennek keretében Györffy István határozott felszólítást intéz az „erdélyi tagtársakhoz”: végezzenek adatgyűjtő utakat a moldvai magyar lakosság számának valószínű felméréséhez.²⁵ Györffy csángókra vonatkozó két világháború közötti jövőképében is központi szerepet játszik a moldvai katolikus közösségek „megsemmisülésének” ábrázolása. Mindazonáltal az „eloláhosodás” problémájának kezelését Magyarország feladatának tekinti, mint ahogy a magyar államot és a magyar nemzetet teszi felelőssé a folyamat kibontakozásának okaiért is. A csángókérdés ezáltal csoportos felelősségvállalást követelő „nemzeti ügyé” válik.²⁶ Jelen van a rendszeresen visszatérő önvád: a moldvai magyarság helyzetének semmibevétele. Ez tulajdonképpen azt a hitet közvetíti, hogy a magyar állam konkrét támogató-sok formájában segítséget nyújthat, és ezt meg is kell tennie. Györffy célként fogalmazza meg a századok óta tartó természetes román-csángó együttélés következtében kialakult kötődések és az újabb keletű erőviszonyok megváltoztatását.

Az asszimiláció folyamatával szembenező György Endre (1917) a „magyar nép” moldvai csángó „testvéreikkel” szemben tanúsított közönyös magatartásáról számol be. A szerző írása kiváló példája a moldvai katolikus magyarokról a nyil-

²⁵ Györffy I. 1925, 126.

²⁶ Györffy következetesen tesz különbséget nép- és nemzeti hagyomány fogalma és tartalma között, a probléma lényegére mutatva: a kulturális értékek mentén szerveződő politikai közösségnek tekintett nemzet csak igen ritkán azonos a társadalom alsó rétegét képező „néppel”. A Györffy vázolta nemzetképben a magyar néphagyomány és a nemzeti művelődés szervesen összekapcsolódik, előbbi a magyar mibenlétnek belső tartalmát kölcsönöz kulturális alapkészletével, utóbbi az európai műveltségelemek beépítésével járul hozzá az össznemzeti „kulturkincs” kialakításához. Györffy értelmezésében azonban a magyar nemzet tagjává válás nem a külső jellegzetességek (például nyelv, viselet, jelképek) kiüresedett átvételét jelenti, hanem a misztikus fénnel övezett belső tartalom, a „magyar lélek” elsajátítását, megélését – ami tulajdonképpen a csoporthoz tartozás érzete kognitív szerkezetének és sémáinak átvételével azonos. (Györffy I. 1939/1993.)

vános térben bevett gondolkodásmódnak. Ennek egyik eleme a moldvai csángó közösségnek a „magyar néphez” evolúciós szakadékon átívelő kötöttsége, ami a csángók etnokulturális környezetét egy, „*a modernitást tagadó világként*” ábrázolta, illetve kezelte (és teszi ezt napjainkban is).²⁷ Továbbá másik pontja a nyelv és a felekezeti hovatartozás hasonlósága okán megtestesülő rokonság; valamint az „*elleneséges*” román közegben való elszigeteltség és magárahagyottság képe.²⁸

Az „elnemzetlenedés” kérdésének harmadik közelítésmódja a „*nemzetek közöttiség*”, a kulturális-társadalmi átmenetiség képét kétféle módon ábrázolja.²⁹ Egyrészt hangsúlyozza a sehova sem tartozás, a kitaszítottság, a határmentiség érzetét és szövegesen vizualizálja a román és magyar nemzetet elválasztó légüres térben való létet. Ugyanakkor etnocentrikus értékítélettel szól a korábbi állapothoz kötött magyar jellegzetességek formáinak és tartalmának változásáról. Ez a szemlélet másrészt megfogalmazza a csángó közösség kétféle irányuló kötődéseit, a mindkét nemzethez való tartozást „*kulturális és társadalmi szempontból*”.³⁰ Továbbá, a román többséghez való hasonulást előidéző külső körülmények halmozódása mellett a belső motivációk fokozatos halványulásáról számol be. Lükő Gábor ezt a következőképpen fogalmazza meg: „*a csángók ma már nem látják magyarságuk célját és értelmét. Annál inkább látják oláh feladataikat, s ezért oláhosodnak.*”³¹

Az asszimiláció-jövőkép utolsó pontja a romániai „szórványügy”, aminek rendezését és a feladatok megoldását a harmincas években a szakemberek és a politikusok egyre határozottabban sürgették. Nem a helyben maradást és a helyben megtartást, hanem az ellenségesnek minősített közegből való kiemelést tekintette a magyar állam a kérdés egyik lehetséges megoldásának. A moldvai csángó közösségek esetében ennek tetőpontja az 1941–44 között zajlott Magyarországra költözés és szervezett áttelepítés volt, ami végül az 1947 februárjában és nyarán végrehajtott kitelepéssel zárult.³² Tehát részben az érintett lakosság átköltözte-

²⁷ Arens, M. 2005, 76.

²⁸ A magyar nyelvű textusokban a román oldalt képviselő egyházi személyek, kutatók és politikusok állásfoglalásai rendszerint egységes frontként szemléltetve, a „*legidúzabb*” (György E. 1917, 27.) szerepkörben jelennek meg. A tudományos diskurzus és a közbeszéd elvétve különbözteti meg a gonosz képviselőtében bemutatott román kutatók hozzáállását és közelítéseit. Mindazonáltal a román nyelvű irodalomban is megtalálhatók a magyar gyökereket elismerő művek (például Radu Rosetti vagy Gh. I. Năstase tollából). Lásd Arens, M. – Bein, D. 2004; Năstase, Gh. I. 1934–35/2003.

²⁹ Helytállóan tekintem a „nemzetek közöttiség” összetétel létrehozását és alkalmazását, hiszen használata révén a korban is érzékletesen szemléltetett átmenetiség képe rajzolódik ki. Erre néhány szerző utalást is tesz művében: „... *magyarok az oláh szemében, oláhok a magyarok szemében!*” (Tatrosi, J. 1921, 75.); „*A moldvai magyarság viszont kulturális és társadalmi szempontból ma még két nagyobb egységbe kapcsolódik: a magyarságnak és az oláhságnak egyaránt szerves része.*” (Lükő G. 1936/2002, 33.)

³⁰ Lükő G. 1936/2002, 33.

³¹ Lükő G. 1936/2002, 20.

³² Vincze G. 2004, 32–39. R. Chris Davis szerint a román hatóságoknak és a román római katolikus egyház képviselőinek arra irányuló aktivitását, hogy a csángók román nemzetbe illesztésében a magyar állam és a magyar katolikus klérus tagjainak nemzeti-ideológikus tevékenysége és a bukovi-

tésével képzeltek el a kisebbségi léthelyzet feloldását, ami a homogén állam és egységes nemzet létbiztonságának prekonceptióját hordozza. A nemzeti keretekben való gondolkodásmód alapján az egy országban élő többféle kulturális közösség létfeltételeit fenyegeti veszély a gondolati sík eltérő végpontjain. A nem államalkotó nemzet részéről a megsemmisüléstől való félelem válik vezérelvvé, míg a politikai és hatalmi szervekkel rendelkező többség aggodalma az állam biztonságos és hatékony működéséhez szükséges feltételek megőrzésére vonatkozik.³³

A két világháború előtt szinonimaként használt diaszpóra- és szórványfogalom a tárgyalt időszakban vált szét, amikor utóbbi „*etnikai értelmezési mezővel*” is telítődött.³⁴ A szórványkérdés kapcsán megfogalmazódott célok a következők voltak: egyrészt az érintett közösségek nemzeti identitásának fenntartása és erősítése, másrészt a szórványmunkásokkal való aktív együttműködés kialakítása. A csángók esetében a nemzeti tudat feltételezése általános jelenség. Ez jól szemlélteti a korabeli humán- és társadalomtudományok etnocentrikus értelemképzési módszerét, hiszen ez a közösség napjainkig is elsősorban felekezeti hovatartozása alapján definiálja identitását.³⁵

Nyelv és nyelvhasználat

A nyelvészeti és az egyéb témák mellett a nyelvkérdéssel is foglalkozó szövegek számos problémát érintenek. Felvetik például a dialektusok, a beszélt nyelv–nyelvértés, az írásbeliség–szóbeliség, a csángó elnevezés etimológiája mellett, a legkorábban keletkezett magyar bibliafordítás kérdését is.³⁶

nai, moldvai magyarok hazatelepítése váltotta ki egyfajta reakcióként. Ezzel az eredetelméletek keletkezésének és egymásnak feszülésének mezejét a két országban egyrésztől párhuzamosan történő események, mint például a faji, etnikai tisztaság vizsgálata és kérdése vagy az országhatáron kívül élő kisebbségi csoportok telepítései, másrésztől Románia és Magyarország külügyi kapcsolatainak és etnikai érdekütközéseinek perspektívájába emeli. (Davis, R. C. 2007, 155–174.)

³³ Vö. Salat L. 2005.

³⁴ Keményfi R. 2005, 83.

³⁵ A csángók politikai szintéren való érdekképviselése az Országos Magyar Párt körébe tartozott volna, amit azonban a saját helyzetének megszilárdításával küzdő szervezet elutasított. Hiszen nem kívánt „*új frontot*” nyitni. A párt 1924-ben nagygyűlést tartott Brassóban, ahová a moldvai csángók együttműködést kezdeményező képviselőket küldtek belpolitikai támogatottságuk erősítése és közösségi problémáik felkarolása érdekében. Kísérletük azonban kudarcot vallott. (Vincze G. 2004, 30.)

³⁶ A Tatroson készült Müncheni-kódexről indított vita tárgya, hogy vajon a fordítás bencés vagy premontrai szerzetes másolata-e, esetleg a huszita mozgalomhoz kapcsolódik. Ebből a disputából számunkra azonban az a döntő, hogy a Müncheni-kódex kéziratával a 15. századi moldvai magyar huszita jelenlét, illetve a magyar egyházi kultúra újabb átáramlással erősödött. Lásd például Tímár Kálmán (1927), Gálos Rezső (1926), Waldapfel József (1927) vagy Debreczy Sándor (1940) tanulmányait.

A nyelvkérdés elemzése mindazonáltal ambivalens képet mutat. A kettősség abból ered, hogy a magától értetődő módon kezelt magyar nyelvűség hangsúlyozása és folyamatos érzékeltetése mellett, az asszimiláció és az „elsorvadás” rémképe ennek éppen az ellenkezőjéről tanúskodik. A „moldvai katolikus = magyar” megállapítás nem kerül összeütközésbe a közbeszédben gyakran szemléltetett nyelvvesztéssel, ami a moldvai katolikus csángókép egyik rejtett, és fel nem oldott, belső ellentmondásának tekinthető, miközben ez a kontraszt sajátos módon erősíti a magyar nyelvűséget igazoló mítosz továbbélését. A magyar nyelvhasználat szilárd, mindennapi jelenlétének hangsúlyozása, ezáltal a csángók magyar nemzetbe integrálása, a nyelvi mítosz táplálásán túl figyelmen kívül hagyja a moldvai magyarok sajátos, csoporton belüli kulturális és nyelvi összetettségét is.

A moldvai csángókra vonatkoztatott „jobb magyar” jelzős szerkezet a népcsoport hagyományai és tradicionális kultúrája előtti értékítélő főhajtást verbalizálja, amiben a „népi = régi” romantika korabeli párosítás nyomai fedezhetők fel. *„Száz-
ezerszer jobb magyarok [ti. a moldvai katolikus magyarok], mint mi vagyunk, mert Isten tudja, mióta, teljesen elszigetelve élnek, és édes anyanyelvüket mai napig is híven őrzik.”*³⁷ Itt a megőrzés folyamata a hangsúlyos, de a közösségi védelem alá helyezett, tárgyi és szellemi kultúra termékeiből létrejött népi kánon a korabeli etnográfusok szemében a népi-archaikus-értékes hármasság összetartozását alapul véve automatikusan megbecsülésre számot tartó értéktöbbséggel ruházta fel a megőrzött elemeket.

A nyelvi folyamatok és jelenségek leírásakor a moldvai magyar társadalom belső viszonyaira is fény derül – bár a korban egyáltalán nem tudatosan elemzett formában. Ezek egyike a generációk közötti különbség, ami a nyelvhasználatban is tetten érhető. A fiatal korosztály tagjai rendszerint folyékonyan, gyakran jobban beszélnek románul, mint magyarul. *„A faluban [Bergován, Bârgăuani] elég gyakran hallok magyar beszédet, de nem kizárólag magyart, a fiatalok különösen nem tud magyarul.”*³⁸ Elsősorban ezt a fogékony, a tanulási folyamatban legaktívabban résztvevő generációt érinti a nyelvcsere, mivel a moldvai magyar közösségek vallási és értelmiségi vezetői is egyaránt a román társadalom tagjai – *„A falu [Gorzafalva, Gorzești] legényeit, leányait „karénekre” és a kultúrházba parancsolja [a római katolikus pap], hol román énekeket és színdarabokat tanít be.”*³⁹ Mindemellett az egyes generációkon belül is nyelvismeretbeli eltérések tapasztalhatók a nyelvi asszimiláció szintjeinek megfelelően. Az egyes moldvai falvakban (például a mai Neamț megyei Breázán, *Brează*) még *„az utcán játszó gyermekek is magyarul beszéltek”,* illetve a többnyire a külső környezet hatásaitól mentes családi közegben nevelkedő 2-4 éves kisdud általában *„még csak édes magyar anyanyelvén tud imádkozni”* (Trunk, Galbeni).⁴⁰

³⁷ Domokos P. P. 1931/2001, 210.

³⁸ Domokos P. P. 1931/2001, 219.

³⁹ Domokos P. P. 1931/2001, 165.

⁴⁰ Domokos P. P. 1931/2001, 219, 181, lásd még például György E. 1917, 2.

A román agrártársadalomban végbemenő, alig észrevehető modernizáció érintette a moldvai falvakat is. A csángó férfiak, a hagyományos családfenntartó és politikai-választói szerepkörükből következően „a világgal állandóan érintkeznek”, így a nyelvromlás, a „pusztulás” közvetítőiként, a „vegyesnyelvűség” jelenségének hordozóiként tűnnek fel a tudományos leírásokban és beszámolóikban.⁴¹ Ezzel szemben a női nem képviselői a népköltési hagyomány és a nyelv „őrzői és fenntartói”, a tradíciók „igazi letéteményese és őrzője”, „... a csángó anya... a csángó magyar voltának egyetlen menedéke, fenntartója”.⁴²

A nyelvhasználat kérdése a mai olvasó előtt felvázolja a nemek közötti társadalmi különbségeket is, ami azonban a korban nem tartozott a kutatási témákhoz. A nőkhöz, elsősorban az asszonyokhoz, a hagyomány- és nyelvőrző szerep kapcsolható, általában a többségi nyelv ismeretének hiányával párosulva – „...s anyja mit sem tudott románul”.⁴³

György Endre a következő idézetben a megkapó külső és pozitív belső tulajdonságokkal felruházott klézsei gyermekek ártatlan és tiszta magyar világát állítja szembe az ország hivatalos szerveinek világával. „... a legtöbb hívő [Klézsén, Cleja] olvasni nem tudott, a népiskola csak állami és csak román, igaz, hogy elvileg akkor még szabad volt a papnak vallást tanítani, de hát ő nem tudott magyarul, a szegény, szép szöke értelmes gyerekek pedig másként nem tudtak, csak magyarul.”⁴⁴ A szembeállítás leírásában a két hívőszó, az állami és a román, máris előidézi a kívánt hatást: ellenszenvet szül a hivatalos szervekkel szemben, az asszimiláció és a pusztulás veszélyét érzékelteti. A helyi körülmények, a csángók élethelyzetének behatóbb és árnyaltabb ismertetése nélkül.

Csűry Bálint a csángók magyar nyelvű írásbeliségéről ad számot, amit ők sajátos módon a román helyesírást követve gyakorolnak. Teszi ezt oly módon, hogy leírásában nem kerül egymással viszonyba a csángó kultúrát jellemző szóbeliség a közösség tagjainak tulajdonított írásbeli készségekkel. „A magyar műveltségtől, irodalomtól teljesen el vannak zárva [ti. a moldvai csángók]. Iskoláikban nem tanulnak magyarul írni-olvasni. Annál megbatöbb, hogy a csángó azért mégis ír magyarul. Leírja azokat az imádságokat, szent énekeket, lakodalmi verseket, melyeket tud, hogy megmentse a feledéstől. Ha kell, levelet is ír magyarul. De mindezt román helyesírással.”⁴⁵

A saját és az idegen kultúra eltérő értékeinek szembesülésekor az alapstruktúráként működő etnocentrikus gondolkodásmód kerül összeütközésbe a moldvai csángó társadalom kulturális szempontrendszerével. Az írott kultúrában való jártasság, az írni-olvasni tudás a saját kultúra értékrendjével összhangban az értékek hierar-

⁴¹ Csűry B. 1930, 172.

⁴² Csűry B. 1930, 172; 1934. 251.

⁴³ Domokos P. P. 1931/2001, 225.

⁴⁴ György E. 1917, 2.

⁴⁵ Csűry B. 1935, 141.

chiájának legfelső szintjére kerül. „Eddigi utaimban őt találtam a legértelmesebb csángónak. Románul, akárcsak magyarul ír és olvas.”⁴⁶ Ennek gyakori kísérőjelensége a tudós-etnográfusi attitűdből eredeztethető, a csángó kutatást szinte napjainkig átható romantikus szemléletmód alapegyenlete: a népi azonos a régivel és az értékkel bíróval, amit esetenként a konzerválás igénye kísért. Az értékrendek ítélező összehasonlása és az „ősállapotot” dicsőítő romantikus kényszer között feszülő paradoxon azonban nem oldódik fel.

* * *

A moldvai csángó kutatás a két világháború között – és napjainkban is – a nemzetközi tudományos világban elszigetelt, kívülről szemlélte, „tipikus kelet-európai nemzetiségi polémia”-ként kezelt jelenség.⁴⁷ A csángókérdés ezáltal tulajdonképpen román–magyar diskurzussá alakulva rányomta/rányomja bélyegét a kutatásoknak irányt adó kérdésfeltevésekre, a közelítési módokra és a tudományos eredményekre is.⁴⁸

A két világháború között, az etnikai és a kulturális hasonlóságok kimutatása és alátámasztása tudományos bizonyítékokkal központi jelentőségre tett szert a moldvai csángók és az államalkotó magyarság közötti kötődések kialakításában. Ennek eredményeképpen a tárgyalt időszakban a 19. századból örökölt szemlélet folytatásaként, a csángókat mint a magyar kulturális sajátosságok korábbi, „archaikus” állapotát őrző közösséget tartották számon. Ez a felfogás a kultúra létezésének időbeli folyamatosságát, strukturális változatlanosságát és térbeli körülhatároltságát feltételezte, miközben az ősi jelzőt értéktöbblettel és romantikus vágyódással telítette. Továbbá a szerzők sok esetben emiatt tudattalanul vagy akarattal

⁴⁶ Domokos P. P. 1931/2001, 181.

⁴⁷ Arens, M. – Bein, D. 2004, 123.

⁴⁸ A moldvai csángókkal foglalkozó román tudományos és egyházi szféra a tárgyalt időszakban hozta létre a maga sajátos eredetelméletét. A csángó eredettel foglalkozó első román tudományos igényű kísérlet a lujzikalagori plébános, Iosif Petru M. Pal műveként (*Originea catolicilor din Moldova și Franciscanii, păstoriilor de veacuri*) látott napvilágot 1941-ben. Az első kelyesített román származás gondolata azonban már korábban felvetődött, például Ion Nistor 1915-ben megjelent művében (*Emigrările de peste munții, București*), Gheorghe Popa-Lisseanu könyvében (1935. *Secuții și secuizarea românilor, București*) vagy Constantin Lozincă 1935-ben Nicolae Iorgának írott levelében és 1936-os tanulmányában (*România din satele catolice*). Mindazonáltal I. P. M. Pal munkája volt az a kiindulópont, amiből Dumitru Mărtinaș könyve, a csángók eredetét kutató román oldal alapiródalma is táplálkozott – egyúttal nyilvánosságot és tudományos visszhangot szerezve az elmagyarosított román eredetnek. A szerző már 1963-ban befejezte művét, ami azonban a kommunista hatalom politikai érdekei miatt csak 1985-ben jelent meg posztumusz kiadásban, jegyzetekkel kiegészítve, Mărtinaș 1979-ben bekövetkezett halála után. (Diaconescu, M. 2005, 10–17; Domokos G. 2006, 295–299; Mărtinaș, D. 1985/1997.) A téma román nyelvű irodalmának mélyrehatóbb vizsgálata a kutatási eredmények más szempontú megközelítését és a folytatás egy lehetséges irányát kínálja.

nem vettek tudomást a moldvai csángó falvakra is hatást gyakorló „*bomlasztó külső erők benyomásáról*”, mint például a különböző társadalmi-gazdasági változásokról.⁴⁹

A 19. századból örökölt „ősiség” romantikus képzete ideális állapotként ábrázolta a falusi népéletet, így az folyamatosan elérhetetlen és vágyott cél maradt. Ez a fajta attitűd, tehát értékelő és érzelmi komponenst is tartalmazó vélemény, rendszerint empirikus szinten is tapasztalati ténynyé formálta a gondolati keretbe illeszkedő jelenségeket és attribútumokat. Függetlenül a helyszínen észlelt, azaz pontosabban nem észlelt kulturális sajátosságoktól. Ennélfogva a „fejekben élő” csángókép jelent meg valóságábrázolásként az írott textusokban is, amit az előtanulmányok során szerzett prekonceptiók közel egységes egészzé szerveztek.

Irodalom

ARENS, MEINOLF

- 2005 Jegyzetek a moldvai csángók múltjához és jelenlegi helyzetéhez (I.), *Korunk*, 2005/8, 76–83.

ARENS, MEINOLF – BEIN, DANIEL

- 2004 Katolikus magyarok Moldvában. In: Miskolczy Ambrus (szerk.), *Rendhagyó nézetek a csángókról*, ELTE Román Filológia Tanszék, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 111–156.

ASSMANN, JAN

- 1999 A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban, Atlantisz, Budapest

BICZÓ GÁBOR

- 2004 Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat, MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest
- 2005 A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd, *Tanulmányok a szórványról*, Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 21–42.

BODÓ CSANÁD

- 2003 Nyelvek és közösségek vitalitása Moldvában. In: Kozma István – Papp Richárd (szerk.), *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*, Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 150–160.

CSÚRY BÁLINT

- 1930 Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról, *Erdélyi Múzeum*, 1930/4–6, 155–176.
- 1934 Úti benyomások a moldvai magyarok (csángók) közt. *Debreceni Szemle*, 1934/80. 241–255.

DAVIS, R. CHRIS

- 2007 Restocking the Ethnic Homeland: Ideological and Strategic Motives behind Hungary's „Hazatelepítés” Schemes during WWII (and the Unintended Consequences) *Regio*, 2007/10. 155–174.

⁴⁹ Veress S. 1941. 160.

DIACONESCU, MARIUS

- 2005 A moldvai katolikusok identitáskézise. In: Pozsony Ferenc – Kinda István, Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 9–20.

DOMOKOS GERGELY

- 2006 „Román-csángó kontinuitás”? Harminc éve jelent meg D. Martinaş hírhedett könyve, *Szekelyföld*, 2006/1, 291–306.

DOMOKOS PÁL PÉTER

- 1941/2001 A moldvai magyarság. Budapest: Fekete Sas Kiadó

GYÁNI GÁBOR

- 2003 Posztmodern kánon, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

GYÖRFFY ISTVÁN

- 1925 A moldvai magyarság száma 1900-ban. *Magyar Nyelv*, 1925/5–6. 124–126.
1939/1993 A néphagyomány és nemzeti művelődés, Debrecen

GYÖRGY ENDRE

- 1917 A moldvai csángókról, *Budapesti Szemle*, 1917/17, 1–27.

ILYÉS SÁNDOR

- 2006 Az erdélyi magyar sajtó csángóképe az ezredfordulón. In: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): Fialat kutatók a népi kultúráról. Lenyomatok 5. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 99–128.

KARÁCSONYI JÁNOS

- 1914 A moldvai csángók eredete, *Századok*, 1914, 545–561.

KEMÉNYFI RÓBERT

- 2005 A többrétegű „szórvány” kifejezés a kisebbségkutatásban. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd, Tanulmányok a szórványról, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 78–90.

KINDA ISTVÁN – PETI LEHEL

- 2006 Lükő Gábor alapműve és aktualitása a jelenlegi csángókutatásokban, *Korunk*, 2006/12. 89–94.

LÜKŐ GÁBOR

- 1936/2002 A moldvai csángók. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal, Táton Kiadó, Budapest

MĂRTINAŞ, DUMITRU

- 1985/1997 Originea ceangăilor din Moldova, Editura „Symbol” Bacău, Ediția a II.

MIKECS LÁSZLÓ

- 1941/1989 (cop.) Csángók, Bolyai Akadémia, Budapest

NĂSTASE, GH. I.

- 1934–35/2003 Năstase, Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda

PETI LEHEL

- 2006 A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítő stratégiákra. In: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): Fialat kutatók a népi kultúráról. Lenyomatok 5. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 129–155.

RÁKAI ORSOLYA – Z. KOVÁCS ZOLTÁN

- 2003 A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban, Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, Budapest–Szeged

SALAT LEVENTE

- 2005 A politikaelmélet néhány sarkalatos fogalma és a kulturális megosztottság körülményei között uralkodó identitásszerkezetek közötti feszültség. In: Kovács

Nóra – Osvát Anna – Szarka László, Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések, Budapest, Balassi Kiadó, 9–51.

SERES ATTILA

2002 „Csángómentés” Moldvában a XIX–XX. század fordulóján. *Pro Minoritate* 2002/tél, 17–47.

SZILÁDY ZOLTÁN

1942 A moldvai csángók néprajzához, *Ethnographia*, 1942/1. 46–48.

SZÚCS JENŐ

1985 Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat, *Válóság*, 1985/3. 31–75.

TATROSI JÁNOS (Veress Endre álneve)

1921 A moldvai csángómagyarok, *Katolikus Szemle*, XXXV, 65–76.

VERDERY, KATHERINE

2004 „Nemzet” és „nacionalizmus”: merre tovább? In: Kántor Zoltán (szerk.), *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, Rejtjel Kiadó, Budapest, 379–386.

VERESS SÁNDOR

1941 Székely népballadák változatai Moldvában, *Néprajzi Értesítő*, 1941/33. 159–169.

VINCZE GÁBOR

2004 Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989), Teleki László Alapítvány, Budapest, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár

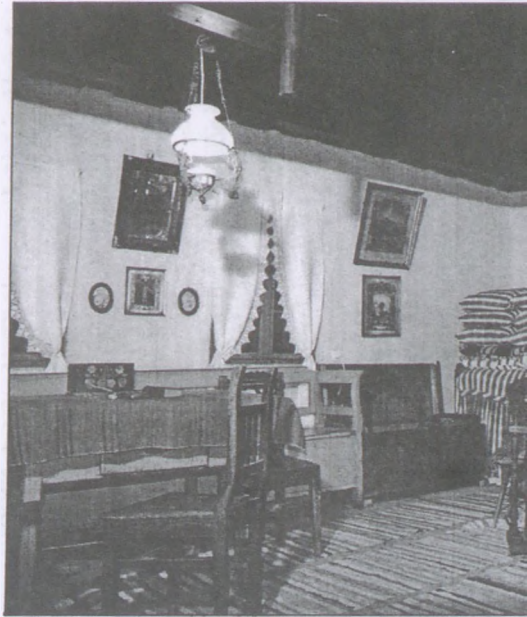
Veronika Lajos

NATIONAL IDEA AND THE ISSUE OF CSÁNGÓ-S IN THE HUNGARIAN SCHOLARLY AND JOURNALISTIC DISCOURSE OF THE INTERWAR PERIOD

Works of social science are narratives “larded” with pieces of scholarly evidence. Texts written about the Moldavian *Csángós* are documents filled with symbolic meanings regarding the proof of the generative culture – from which the actual discourse field can be undone in connection with the cultural, social and political attitudes towards the Moldavian *Csángós*.

The public speech acts discussing the *Csángó* issue have a significant effect on and modify the *Csángó*-images created in the public eye. At the same time, the structure as well as the content of this social discourse is also related to everyday life, the historical, the political, and the social events, to the world-view and the epistemological changes. Therefore, the *Csángó* discourse is not only schematized by the concerns of the scholarly field but also by the current political and national interests.

In the interwar period, the Hungarian *Csángó* discourse created its own Moldavian *Csángó* culture – it fulfilled the textualization of popular culture at an emotional level and performed it in language. In my paper, I intend to analyze the Moldavian *Csángó* culture and the *Csángó*-images revived in the texts of social science from the interwar period.

A máréfalvi tájház.

Néptanítók néprajzi munkássága

OZSVÁTH IMOLA

A néptanítók az iskolai oktató-nevelői munka mellett a faluközösség szellemi vezetőiként széles körű tevékenységet folytattak. Többen közülük a település kulturális életének megszervezése mellett (színhátszó csoport, néptáncsoport, olvasóegylet, dalegylet stb. vezetése) említésre méltó néprajzi munkássággal is rendelkeznek. Lejegyezték a település folklóranyagát, megörökítették az életforma változása miatt háttérbe szoruló, feledésbe merülő népszokásokat (pl. tollfosztás, kaláka, berukkolás stb.), felkutatták a település történetét, vidéki újságokban helytörténeti tanulmányokat publikáltak, névtani gyűjtéseket végeztek, és az összegyűlt anyagból nem egy esetben megszerkesztették a falu monográfiáját. A tárgyi kultúra vizsgálóinak kiváló terepet jelenthetnek a vidéki tájmúzeumok, amelyek a legtöbb esetben néptanítók gyűjtőmunkájának eredményeként jöttek létre.

Bevezetés

Jelen tanulmányban a néptanítók, falusi értelmiségiek néprajz iránti érdeklődésének, néprajzi gyűjtéseinek vizsgálatára vállalkozom. Elemzésemet négy általam gyűjtött és lejegyzett tanítói élettörténetre alapozom. Az egyes kérdések részletesebb megvilágítása érdekében kontroll anyagként a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában őrzött¹, valamint már nyomtatásban megjelent² élettörténetekre, tanítók néprajzi gyűjtésére hivatkozom.

A tanítói élettörténetek vizsgálata során a következő kérdésekre keresem a választ: az élettörténetüket elmesélő néptanítók, visszaemlékezéseiket, életük történéseit lejegyző falusi értelmiségiek hogyan kerültek kapcsolatba a népi kultúrával? Miért érzik feladatuknak a hagyomány lejegyzését, átörökítését? Milyen ki-mondott vagy ki nem mondott céllal rögzítik a hagyományt? A népi kultúra mely

¹ Gyulai Ilona: Tizenegy testvér. Életem emlékeiből. A kézirat a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában található. Az anyagot Keszeg Vilmos gyűjtötte 1998-ban.

² István Lajos élettörténete, Emlékek az életemből. Kovácsné István Anikó gyűjtése. Lásd Kovácsné István A.: 2006, 359–581.

területei kerültek érdeklődésük középpontjába? Az általuk értékesnek vélt, megörökítésre méltónak tartott népi kultúra elemei belső késztetésből kerültek lejegyzésre, vagy kívülről is ráirányították a falun szolgálatot teljesítő tanítók figyelmét? Hogyan prezentálódik ez a kérdéskör a magyar tanítószázad fórumát képező, fővárosban megjelenő *Néptanítók Lapjának* 1920-as különnymataiban? Mennyire kerültek be ezek a lejegyzések, gyűjtések a köztudatba? Mennyire figyelt oda rájuk a tudományosságot képviselő szakmai elit és hogyan viszonyult a tanítószázad munkájához?

A vizsgált élettörténeteket egy bizonyos kódszöveg³ szervezi, mely az elbeszélő fejében öntudatlanul létezik, és irányítja az emlékezést. Létezik egy elsődleges szöveg, egy közös szervező elv, melyet Lotman, J. után kódszövegnek neveznek. Ez a rögzített élettörténetekben nyomon követhető közös szövegszervező elv nem más, mint a tanítók népi kultúra iránt érzett elkötelezettsége, néprajzi érdeklődése.

A néptanítók néphagyományokhoz való viszonya öntudatlanul elmondódik az élettörténet elbeszélése során. Például Bálint Dezső, 1936-ban Székelyszentmiklóson született tanító élettörténetének rögzítését szülőfaluja társadalomnéprajzi szempontokat érvényesítő leírásával indítja. Előszó helyett bemutatja a falu táji, földrajzi elhelyezkedését, ezzel összefüggésben a település lakóinak foglalkozását, a lakosság megélhetési lehetőségeiről beszél. Ismerteti a település történetét, szerepét a Nyikó menti falvak kontextusában. Gyermekkorának mesélése során bemutatásra kerülnek a népi gyermekjátékok (külön a falusi gyermekek és a szolgálégyenyek játéka), a játék- és népi hangszerkészítés módozatai, a falusi munkálatok, így az erdőlés, a pásztorkodás, cséplés, az asszonyi munkák: a kendertermesztés és rostmegmunkálás, a szövés, fonás, szabás, varrás, nagymosás, sulykolás, szapulás. A diákkori emlékek között szakszerűen leírja a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium és a tanítóképzőben divatos fikáztatási szokásokat, beavatási rítusokat.

Nagy István 1938-ban született zetalaki tanító összegyűjti az életforma változásával feledésbe merülő szokásokat, és a kultúrmunka keretén belül visszatanítja a falu fiataljainak. Színpadra viszi, feleleveníti a kukoricafosztást, a fonót, a lakodalmast, a katonalátó szokását.

Bálint Árpád 1926-ban született az Udvarhely megyei Parajdon, majd 1950-től nyugdíjazásáig a kalotaszegi Magyargyerőmonostoron tanítóskodott, ahol a tanítás mellett jelentős kulturális, közösséget szolgáló tevékenységet folytatott. Helytörténeti, néprajzi tárgyú írásokat közölt '89 előtt az *Igazságban*, a változás után pedig az 1990-ben újraindított *Kalotaszeg* nevű újságban. *A nemzet napszámásai*

³ Lotman, J.: 1994, 61.

közül egynek a visszaemlékezései című rövid önéletírásában is jelentős helyet kap a szolgálati hely, Gyerőmonostor történetének bemutatása. Nyugdíjba vonulása után is tenni akar a közösségért, visszaemlékezéseiben így ír: „Befejezésésképpen azon óhajomnak adok hangot, hogy Isten segedelmével vihessen véghez 6 éves megbízatásomat a kalotaszegi egyházmegyében, teljesíthessem elgondolásaimat az idetartozó egyházközösségekben, ami ősi református hitünk, anyanyelvünk, identitásunk, ősi szokásaink és világhírű kalotaszegi vi-seletünk megőrzését illeti, ami megmaradásunk biztos záloga.”

Kovács Mihály 1925-ben Máréfalván született, Szentegyházán iskolát alapító értelmiségi, a tanítás és a település kulturális életének megszervezése mellett névtani gyűjtéseket végzett. Felesége, Kovács Piroska a máréfalvi hagyományörző egyesület⁴ alapítója, elnöke, tájházat hozott létre a faluban, mai napig a település kulturális életének aktív irányítója. Monografikus írása jelent meg népi építészet tárgykörben *Székelykapuk Máréfalván* címmel. És a sort még hosszan folytathatnám.

Hankiss Ágnes írja, hogy minden ember kialakít valamilyen elméletet saját élettörténetére, életútjára vonatkozóan, megpróbálja egységes magyarázóelv foná-lára fűzni, egységbe építeni sikereit és kudarcait, adottságait és választásait, erényeit és hibáit, megpróbálja levezetni saját ontológiáját.⁵ Az egyén élettörténetének mesélésekor jelen helyzetének megfelelően részben a mesélésre való felkérés al-kalmához is igazodva idézi fel azokat az epizódokat, melyek aktuális identitását le-gitimálják. Hogy kik vagyunk, életünk történetéből derül ki.⁶ A fent megnevezett néptanítók adott esetben⁷ a felkéréshez igazodva élettörténetük elmesélése révén tanítóságuk történetébe ágyazva a népi kultúrához való viszonyukról implicit mó-don beszélnek. Mindannyian falusi környezetben, egyszerű földműves családban születtek, gyerekként, fiatal legényként a családban, az udvarhelyszéki székely fal-vakban szocializálódtak. Beleszülettek egy ősi rendbe, mely a 20. század második felében megbomlani látszik. A kollektívizálással, gépesítéssel, iparosítással, urbani-zációval életformaváltás következik be, a fiatalok városra költöznek, a valamikori falu életét meghatározó hagyományok, szokások feledésbe merülnek. Ezen érté-kek megörökítését, átmentését feladatának érzi a falusi értelmiségi.

Sok esetben nem mondódik ki explicit módon, hogy a visszaemlékezések-ben, elbeszélte élettörténetekben a letűnt világ szokásainak, hagyományainak rö-gzítése, átmentése történik meg, csupán a sorok közül, mellékesnek tűnő megjegy-zésekből tudjuk meg, hogy azzal, hogy részletesen leírja Bálint Dezső a kender-munkának folyamatát, az erdőlést, a népi hangszerek készítésének módját, az ő korában divatos gyermekjátékokat, ezzel örökül hagyja a kultúrát unokáinak. Be-

⁴ Kólik Hagyományörző Művelődési Egyesület.

⁵ Hankiss Á.: 1980, 30.

⁶ Vö. Tengelyi narratív identitás fogalma. Lásd Tengelyi L.: 1998, 14.

⁷ Az említésre került tanítók közül Bálint Dezső és Bálint Árpád nem felkérésre, hanem belső indítatásból már jelen kutatás kezdete előtt megírta visszaemlékezéseit.

lülről jövő késztetés számára a múlt rögzítése, megörökítése, „Még mivel tartozom...” – írja az emlékezés során. Nosztalgikus hangon ír az utóknak a gyermekkor játékaikról, a sárpuskázásról: „*Ma sárpuskának való is volna benne (ti. a falu központjában lévő nagyvályúban). Ha gyermek is lenne. Feledésbe ment a sárpuskázás.*” A kontraperzentikus⁸ beszédmód a valamikori gondtalan gyermekkort idézi. A megváltozott világban a falu mesélőjére, tudósára emlékezik, aki hitt a boldog jövőben, a megmaradásban. Az értéket, nemzetet féltő tanító szomorúan jelenti a falu elöregedését, elnéptelenedését, és ezzel együtt a valamikori hagyományok eltűnését: „*ne kérdezzétek, milyen most a falu, mert mindjárt nincs, aki feleljen. Mindjárt egymást sem tudják eltemetni, és aki még megvan, már csak sóhajtja: Nincs remény. Hol vagy, Sófalvi Dénes bácsi? Te sem vagy már sehol. Pedig bitted, hogy mindég leszünk. Igazad lenne most is? De most csak a néma roskadozó házak, elhagyott utcák, gyom verte határok, korbadozó gyümölcsfák, felhagyott határutak, bozótos temetők csendje fogadja a falut meglátogató kíváncsi idegent vagy a még ismerős hűtlent.*” Sokszor hangsúlyozott gondolat a memoárban, hogy „*addig vagyunk, amíg él az emlékezet*”, a memoárban megörökített élet, lejegyzett hagyomány tovább él az utódok emlékezetében.

A fent leírtakat összegezve megjegyezhetjük, hogy a vizsgált élettörténetek néptanítói egy-egy tradicionális falusi társadalom szülöttei, akik gyermekkoruktól fogva bennszülöttei ennek a kultúrának. Tanulmányaik befejeztével visszakerülnek a hagyományokat éltető falusi világba, megélik a társadalmi és politikai változásokat, szemtanúi, sőt mi több, legtöbbször akarataik ellenére aktív résztvevői lesznek a kollektivizálásnak, megtapasztalják a változást [bevezetik a villanyt, gépesítik a mezőgazdaságot stb.], az életformaváltást, tanúi a hagyományos kölcsönös segítségen alapuló munkaalkalmak megszűnésének, melyek a folklóralkotások keletkezésének és gyakorlásának természetes közegét jelentették. A kevés föld nem tud megélhetést nyújtani a fiatalok számára, a város gyártelepe magába szippantja a környező falvak lakosságát. Az otthon maradt idősebb lakosság, a népi tudás hordozója egyre fogy, „*sajnos, hogy itt már régóta csak a temetők gazdagodnak*” – sóhajtja Bálint Dezső tanító az elöregedő falu olvasóegylete vezetőjének temetésén elmondott beszédében. A lejegyzett népi tudásnak, tájházakban összegyűjtött tárgyaknak identitásmegőrző funkciót tulajdonítanak. Kovács Pirocska így ír a tájházak szerepéről: „*az ismeretgyarapítás eszköze, főleg az ifjúság számára, de a néprajzkutatók számára is. Ezen túlmenően lehet a történelmi tudatformálás, nemzeti önazonosságunk elmélyítésének igen fontos intézménye.*” A falun szolgálatot teljesítő értelmiségi,

⁸ Assmann írja, hogy ez a fajta emlékezet „a jelen hiányosságából kiindulva egy olyan múlt emléket idézi vissza, amely többnyire a hőskor vonásait ölti. Ezek az elbeszélések egészen más fényben láttatják a jelent: a hiányzót, az eltüntet, a kiveszettet (...) hangsúlyozzák, tudatosítják a szakadékokot »egykor« és »most« között. A jelen (...) viszonylagossá válik a szebb múltéhoz képest”. Lásd: Assmann, J.: 1999, 79.

⁹ Kovács P.: 2007, 25.

azzal, hogy lejegyzí a népi tudást, megörökíti az életformaváltás miatt veszélybe került hagyományokat, tájházakba hordja a hagyományos népi munkálatok tárgyait, eszközeit, egyrészt az utókor számára saját eredetére vonatkozó tudást közvetít, másrészt a kutatás számára leírandó anyagot szolgáltat. Tehát a néptanító szerepe a kultúra közvetítése. Ezen megállapítás részletes kifejtésére a dolgozat további részében sor kerül.

A népi kultúra gyűjtésének romantikus szemléletű programja

A tudomány már korábban felhívta a tanítóóság figyelmét a nép körében fellelhető kulturális értékekre, a „*menthetetlen pusztulással*”¹⁰ fenyegetett ősi hagyományokra, melyeket a nemzeti összetartozás megőrzésének eszközeként határozott meg. „*Ezek összessége teszi a nemzetet nemzetté, tehát a magyart magyarrá: ezért nemzeti kötelességünk ősi kultúránk maradványait összegyűjteni*”¹¹ – hangzik el a Magyar Néprajzi Társaság első szegedi propagandagyűlésén 1920. október 9-én Szendrey Zsigmond előadásában a néphagyomány gyűjtésének romantikus szemléletű indoklása.¹² Az említett propagandagyűlésen elhangzott neves néprajzosok, mint Viski Károly, Szendrey Zsigmond, előadásait a tanítóóság számára nyilvánosságra hozta a *Néptanítók Lapja* különnyomat formájában. Tehát a néptanítók fórumának minősülő szakfolyóiratot olvasó falusi értelmiség értesülhetett a népi kultúra elemeinek gyűjtésére irányuló felhívásról. Bár a vizsgált élettörténetek, memoárok szerzői nem tesznek említést arról, hogy a népi kultúra elemeinek rögzítése kívülről jövő felhívásra, ösztönzésre történne, talán mégsem haszontalan vállalkozás megvizsgálni, hogyan prezentálódik a hagyomány gyűjtésének kérdése a kor pedagógiai szakfolyóiratában, a *Néptanítók Lapjában* és egyéb kiadványokban.

Viski Károly a Magyar Néprajzi Társaság 1920-ban szervezett szegedi propagandagyűlésén tartott előadásában bemutatja a tanítóóság számára a néprajzot mint tudományt, és hangsúlyozza a néprajzi gyűjtés fontosságát. Elégedetlenségének ad hangot, miszerint a magyarság még nem rendelkezik tudományos igénnyel megszerkesztett etnográfiai leírással, mellyel más népek már elismerésre tettek szert.¹³ Az összefoglaló mű megírásának halogatását a gyűjtő munkatársak hiányában, az eddig rögzített anyag szegényességében látja, ugyanis a „*sok nagybecsű*

¹⁰ Vö. Szendrey Zs.: 1920, 1.

¹¹ Szendrey Zs.: 1920, 1.

¹² Vö. Kósa L.: 2001, 37–70.

¹³ Vö. Viski K.: 1920, 1–6.

részlet (...) elegendő munkatárs híján (...) omladozó útjelző"¹⁴, a tudósok által gyűjtött anyagból még nem lehet megírni a magyarság néprajzát. Ehhez kéri a magyar tanítóság segítségét, ugyanis meglátása szerint kizárólag csak a nép körében élő értelmiségi van abban a helyzetben, aki ezt a munkát elvégezheti, hiteles, megbízható anyagot gyűjthet. „Vagy lesz a magyar néprajznak minden faluban lelkes és pontos kutatója a magyar tanítók személyében, vagy örökiül hagyhatjuk az alapvetés, anyaggyűjtés gondját a XXI. vagy XXII. század tanítói karának. Mert akkor sem tudhatja más megcsinálni.”¹⁵ Csakhogy Viski Károly szerint erre a munkára még nincs szakmailag kellőképpen felkészülve a magyar tanítóság, ezért az eredményes munkát csakis a tudományos intézményekkel való közreműködésben látja. Érdemes megjegyezni, hogy Viski Károly annak ellenére, hogy előadása elején a tudományosság ismerveit sorjázva az értelmezés fontosságáról értekezik, összehasonlító elemzések végzésére buzdít,¹⁶ a tanítóságra csupán a gyűjtőmunkát, a hagyományok rögzítését bízna, az értelmezés szemléletében, a gyűjtött anyag rendszerezése és közlése a tudományos intézmények feladata.¹⁷ Tehát a néptanító benne élve a hagyományban, így ideális gyűjtési helyzetének köszönhetően közvetítő a nép és a tudomány között, ugyanakkor köztes szerepe folytán nélkülözhetetlen. A továbbiakban a vizsgált kérdés árnyaltabb megértése érdekében hosszabban idézem Viski Károly előadását: „A magyar néprajz teljes fölépítése is mindaddig puszta óhajtas, míg a magyar tanítóság tudományos készségűtsége, érdeklődése, belátása s magyarságából fakadó elhatározása ki nem mondja, hogy megépíti; míg ki nem dolgozza, vagy dolgoztatja a kutatás módját, nem alkot központot, vagy helyesebben meg nem bír már meglévő intézményt (pl. a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályát) a munka irányításával, az adatok földolgozásával és közreadásával. A néppel együtt kell élnie annak, aki minden vonatkozásában, keresztül-kasul megismerésére törekszik; ilyen helyzetben pedig csak a tanítóság van.”¹⁸

A továbbiakban azt is érdemes megemlíteni, hogy Viski Károly a néprajzi gyűjtést a néptanítótól ingyen várja el. Meglátása szerint belülről fakadó nemzeti érzelmeknek kell motiválnia ezt a munkát, a nemzetért érzett felelősség, tenni akaráss lehet a néphagyományok gyűjtésének mozgatórugója. Az előadó ismeri a tanítóság szűkös anyagi helyzetét, és gyűjtésre buzdító felszólalásában állásfoglalásra készíti a falusi értelmiséget: „Vagy csináljuk – nem egy pár bocskorért és egy véka lisztért – hanem ingyen, becsületből, mert magyarok vagyunk, vagy bevalljuk, hogy nincs hozzánk erkölcsi erőnk.”¹⁹

¹⁴ Viski K.: 1920, 7.

¹⁵ Viski K.: 1920, 8.

¹⁶ Ezzel a gondolatával a szerző túlmutat kora pozitivistá szemléletén. Vö. Kósa L.: 2001, 70–154.

¹⁷ Vö. Viski K.: 1920, 8.

¹⁸ Viski K.: 1920, 8. A dőlt betűs kiemelés ezúttal a szerző kiemelése.

¹⁹ Viski K.: 1920, 8.

„*Hivatkozva éhségünkre és rongyosságunkra, s e fedezékben halkan megvonulva*”²⁰ nem maradhat tétlenül a magyar tanítóság, hanem szolgálnia kell nemzetét és a tudományt – zárja le a cselekvésre késztetésről szóló retorikus, többes szám első személyű beszédét Viski Károly, aki Hermann Antal tanítványaként 1941-től a budapesti tudományegyetem néprajz tanszékének tanára lesz.²¹

Úgy ahogy Hermann Antalnak a kolozsvári egyetemen (még a néprajz tanszék megalakulása előtt) tartott előadásai felkeltették az egyetemi hallgatók érdeklődését a néprajz iránt, úgy Szendrey Zsigmond is, a valamikori tanítvány a Magyar Néprajzi Társaság szegedi gyűlésén a tanítóság körében keres munkatársakat a néprajzi gyűjtéshez. Vészharangot kongat, felhívja a tanítóság figyelmét, hogy az idegen hatások, a fokozatosan fejlődő művelődés „*mérhetetlen pusztulással fenyegetik nemzeti múltunk megbecsülhetetlen [sic!] emlékeit.*”²² Az előadó szemléletében „az ősi kultúra maradványainak” összegyűjtése nemzeti és politikai kötelesség: nemzeti, mert a néphagyomány a nemzeti összetartozás megerősítésének eszköze, politikai, mert leginkább a nemzeti önállóság megerősítése érdekében kifejtett tudományos tevékenységgel lehet kivívni a külföld elismerését.²³ Itt jegyezném meg, hogy a herderi jóslat nemzedékeket készített a magyar kultúra életképességének bizonyítására.²⁴ Innen származhat a korszak írásaiban többször hangot kapó külföldnek való megfelelési kényszer.²⁵

Szendrey Zsigmond az eddigi néprajzi gyűjtések hiányosságaira utalva kéri a magyar tanítóság segítségét. Viski Károlyhoz hasonlóan kiemeli a néptanítók egyedi előnyös gyűjtői helyzetét, mely lehetőséget adna a gyűjtés eddigi módszerének megváltoztatására. A falusi értelmiség résztvevő megfigyelőként természetes közegében látja működni a népi kultúrát, nem szükséges mesterséges alkalmakat, helyzeteket teremtenie a kikérdezéshez, így hitelesebb anyagot tud rögzíteni, mint az idegenből érkező kutató. Sőt továbbmenve arra kéri a tanítóságot, hogy szóval és írásban győzze meg a népi kultúra iránt fogékony ismerőseit, hogy lakóhelyükön gyűjtsék össze a néphagyományokat. Pozitív példaként említi a finneket, ahol a néphagyományok gyűjtésében nagy szerepe volt a falusi értelmiségnek. „...mert igazán sikerrel csak az gyűjthet, akit a nép még maga közé valónak tart (tanulók) vagy aki vele állandóan, naponta érintkezik (tanító, pap, jegyző, orvos, tanult gazda), (...) akiknek személye, jelenléte sohasem szokatlan előtte. Az ilyen előtt nem jut eszébe, hogy ő valahogy másképp ejti ki a hangokat...”²⁶ A tanítókat gyűjtő munkájukban segítve pontos

²⁰ Viski K.: 1920, 8.

²¹ Kósa L.: 1987, 7.

²² Szendrey Zs.: 1920, 1.

²³ Szendrey Zs.: 1920, 1.

²⁴ Lásd: Kósa L.: 2001, 38.

²⁵ Vö. Szendrey Zs.: 1920, 1.; Viski K.: 1920, 6.

²⁶ Szendrey Zs.: 1920, 6.

módszertani útmutatót közöl, melyben részletesen tárgyalja a lehetséges kutatási területeket, megjelöli az ideális terepet, ismerteti a gyűjtés munkaeszközeit.²⁷

Felhívja a tanítóság figyelmét a tanulók foglalkoztatására, módszertani útmutatásokat közöl a diákgyűjtések vezetői számára. Pozitív példaként említi az egyik tanítót, akinek „egész gyűjteményét csupa középiskolai tanulók hordták össze”²⁸, illetve saját magát, aki 1912–18 között a nagyszalontai állami főgimnázium tanulóinak folklorgyűjtéseit vezette. Lényegében saját szakkörvezetői tapasztalatait osztja meg ezúttal a hallgatósággal. Ő maga a Folklore Fellows magyar osztálya²⁹ által ajánlott gyűjtési módszert próbálta ki, és ezt egészítette ki néhány általa hasznosnak vélt megjegyzéssel. Saját tapasztalatai alapján azt tanácsolja a magyar tanítóságnak, hogy ne hagyják ki a kutatásból a lányiskolákat és a tanítóképzőket, mivel a kultúra bizonyos elemeit nagyobb sikerrel gyűjthetik a lánytanítványok.³⁰

Annak szemléltetésére, hogy mennyire körültekintő és részletes témajegyzéket ajánl Szendrey Zsigmond a néphagyományok gyűjtésében érdekelt tanítóság figyelmébe, idézem csupán a női gyűjtők számára ajánlott témákat: „A tanítónőkre vár tehát nagyrészt összegyűjteni és összegyűjtetni mindazt, ami a születésre, gyerekápolásra, szerelmi jóslatokra, varázslatokra és bájítalokra, a fiatal házások megrontására s jövődjük irányítására, az élelmezésre, ruházatra, a gazdasszony és szolgáló babonaköréire, kertgazdaságra, hazajáró lelkekre és kísértetekre, boszorkányokra, javasasszonyokra, bábákra, rostaforgatásra, kártyavetésre, dobon, szítán, s rostán végzett varázslatokra, a baromfiakra, Bol-dogasszonyra, Szépasszonyra, Kedd asszonyára stb. vonatkozik. Tőlük s általuk tudhatjuk meg a szövést, fonást, varrást és varrodák babonáit, sőt az oly értékes halotti siratókat, ráolvasásokat, gyógyító és rontó mondókákat is.”³¹

Reformtörekvés a tanítóképzésben: a néprajzi szemléletű oktatás

Kérdésként fogalmazódik meg a továbbiakban, hogy a tanítóság mennyiben tud megfelelni a tudomány szakemberei által javasolt feladatoknak, felkészültsége

²⁷ Szendrey Zs.: 1920, 4–12.

²⁸ Szendrey Zs.: 1920, 12.

²⁹ A Folklore Fellows folklorkutatók szövetsége, 1907-ben alakult meg Helsinkiben. A szövetség célja, hogy a kutatók számára az egyes országok népköltési, népszokás- és néphitanyagát hozzáférhetővé tegye. A Folklore Fellows magyar osztálya 1911-ben alakult meg, mely nagyszabású tervet és útmutatót dolgozott ki a magyar folklor anyagának összegyűjtésére. A Magyar Néprajzi Társasággal közösen vándorgyűléseket szerveztek, és megnyerték céljaiknak a különböző középfokú és felsőfokú intézetek vezetőit, akik a diákságot lelkesítették, pályadíjakat tűztek ki a legsikeresebb gyűjtések jutalmazására. Lásd: Kovács Á.: 1979, 188–189.

³⁰ Szendrey Zs.: 1920, 15–16.

³¹ Szendrey Zs.: 1920, 15.

mennyire felel meg az elvárásoknak, mennyire tud a népi kultúra avatott gyűjtőjévé válni? Az elvárások növekedése szükségszerűen megköveteli a felkészítés terén bekövetkező változtatásokat.

Bálint Sándor a tanítóképzés reformját a néprajzi szemléletű oktatás bevezetésében látja.³² Meglátása szerint az iskolának fel kell vállalnia a népi kultúra áthagyományozását, ezért a leendő néptanító számára biztosítani kell a megfelelő felkészítést, mely kizárólag a tanítóképzés megreformálásával érhető el. A tanítónak ismernie kell tanítványai környezetét, a nép világnézetét, hagyományos szokásait, életmódját, a nép világát, így elengedhetetlen a népi kultúra oktatása a tanítóképzőkben. Helyi tanmenet kidolgozását ajánlja, és a néprajz külön tantárgyként való tanítása helyett az egyes tantárgyak néprajzi szellemben történő oktatását javasolja.³³

A reform értelmében a tanítóképzők diákjait, a jövőző néptanítókat be kell vonni a néprajzi gyűjtésbe, házi feladatként rájuk lehet bízni szülőfalujuk folklóranyagának rögzítését. Ugyanígy követelményként fogalmazza meg a tanítók számára a falusi múzeumok létrehozását, melyeknek elsősorban oktató-, és nem utolsósorban identitásmegerősítő és önreprezentációs funkciót tulajdonít.³⁴

A szerző tanulmányában minden tanítóképzős tantárgy esetében ötletet ad a néprajzi szemlélet meghonosítására. A tanítóképzők új szemléletű oktatásának távlati céljait is megfogalmazza: „*A tanítóképzés a népnevelést szolgálja (...) népkultúránk pusztuló értékeit a nemzet jövőjébe a tanítónak kell átmentenie.*”³⁵ Tehát a néptanító feladata a népi kultúra gyűjtése, rögzítése, átörökítése, megmentése.

A néptanítók, falusi értelmiségiek néprajzi gyűjtése

A tanítók tanulmányaik befejeztével a szolgálati helyen neki is látnak a néprajzi gyűjtésnek. Ezek a gyűjtemények a legtöbb esetben a helyi falumúzeum, tájház tárgykészletét képezik, a népszokások, folklórszövegek első fokozati dolgozatok formájában jutottak egyfajta nyilvánossághoz, kerültek be az iskolák könyvtárába, egyesületek adattárába, vagy adott esetben a színpadon tematikus műsor formájában, népdalvetélkedőkön, mesemondó versenyeken hangoznak el. Sok esetben a helyi értelmiség által készített falumonográfiában helyet kapott a tanítók által összegyűjtött folklóranyag. Arra is van példa, hogy idős, nyugdíjas tanítónők, óvónők, falusi értelmiségiek nyugdíjba vonulásukat követően fogtak

³² Vö. Bálint S.: 1937, 107–114.

³³ Bálint S.: 1937, 107–109.

³⁴ Bálint S.: 1937, 110–111.

³⁵ Bálint S.: 1937, 108.

neki az évtizedek alatt gyűjtött néprajzi anyag rendezgetésének.³⁶ Ezek feltárása, nyilvánosságra hozatala még várat magára.

A néprajzi gyűjtést szorgalmazó pályázati felhívások és azok ösztönzésére született gyűjtemények (diákok és pedagógusok gyűjtése) anyagának vizsgálata sem történt még meg. Ezeknek ugyanis csak egy része jelent meg nyomtatásban. Ilyen például az *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez* címmel 1939-ben megjelent hetven néprajzi gyűjtő munkáját tartalmazó kötet. A szerkesztők (Makkai Endre és Nagy Ödön lelkészek) a kiadvány előszavában szólnak a gyűjtés romantikus szemléletét továbbvivő pozitivista háttéréről: az ősi gyökerű műveltség bomladozóban van, mivel éltető talaja meggyengült; a kialakulóban lévő „új műveltség már kevésbé viseli magán a magyar szellem sajátos jellemvonásait, amelyek e műveltség legnagyobb értékét adták.”³⁷ Tehát szükségsszerűvé vált a még meglévő hagyományok gyűjtése, rendszerezése. Örömmel tudósítanak, hogy a „vészharangkongatás ellenére” él még a hagyomány. A szerkesztők szerint a közölt adatok erénye, hogy tervszerű, egy időben végzett, ugyanazon tárgykört felölelő nagyobb területen végrehajtott gyűjtés eredménye.³⁸ A gyűjtésben tanítók (a 70 gyűjtőből 19), diákok, teológiai hallgatók, lelkészek, tanultabb falusi gazdák vesznek részt.

A Folklore Fellows országos vándorgyűlésének hatására tanárok irányításával diákok csoportjai láttak neki a néprajzi gyűjtésnek. Munkájuk eredménye a Néprajzi Múzeum Etnológiai adattárában található. A legsikeresebb gyűjtések nyomtatott formában is megjelentek, például a Szendrey Zsigmond által irányított nagyszalontai diákok gyűjtése a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* utolsó köteteként *Nagyszalontai gyűjtés* címmel jelent meg 1924-ben.³⁹ A sor még hosszan folytatható lenne, viszont ezen próbálkozások, gyűjtések ismertetése meghaladná jelen dolgozat kereteit.

Az 1930-as években az erdélyi értelmiség nemzeti felelősségérzete a falu, a parasztság felé fordulásban nyilvánult meg. Nála fedezte fel a magyar nyelv, költészet, zene, művészet gyökereit, mely magyarsága alapjait jelentette. Az értelmiségi fiatalság életcélja a nép vezetése, másrészt a nép megismerése érdekében vállalt tudományos munka.⁴⁰ Ez képezte az eszmei háttérét a bukaresti Dimitrie Gusti vezette szociológiai iskola nyomán Erdélyben is elinduló, Venczel József nevével fémjelzett falumunkának.

³⁶ Például Disznajón Csósz Ferenc tanító felesége, Csósz Irma óvónő nyugdíjasként fogott neki az eddig felhalmozott néprajzi gyűjtése rendezgetésének. A mezőségi Ördöngösfüzesen a helyi tanító alapította a tájházat. (Az említett személyekre mint a téma szempontjából lehetséges adatközlőkre Magyar Zoltán hívta fel a figyelmemet.)

³⁷ Makkai E. – Nagy Ö.: 1939, 3.

³⁸ Makkai E. – Nagy Ö.: 1939, 3–4.

³⁹ Lásd: Kósa L.: 1987, 5–6.

⁴⁰ Vö. Venczel J.: 1980, 61–64.

Ebben a légkörben nőttek fel a vizsgált élettörténetek néptanítói, tanáraik nem egy esetben részt vettek a fent említett falukutató mozgalomban. Kovács Mihály, Szentegyházán szolgálatot teljesítő falusi értelmiségi élettörténetében arról számol be, hogy milyen nagy hatást gyakoroltak rá nagynevű tanárai az egyetemen, Gunda Béla, Szabó T. Attila⁴¹, és a néprajzi tárgyú előadások mennyire meghatározták további életét. Már az egyetem évei alatt részt vállalt a népi kultúra kutatásában, meséli az élettörténeti interjú során: „Szabó T. Attilának volt egy köre, ki... 10-15 tanuló, ki jobban vizsgázott. Összegyűjtötte, s magyarázta, hogy kell helyneveket gyűjteni, és hogy kell nyelvi gyűjtést végezni. Volt egy nagy kérdőív... nem tudom, most valakinél megvan-e... Péntek Jánosnál nem tudom, hogy vannak-e ilyenek. Én a nagy kérdőívet ki is dolgoztam, a helynévgyűjtést is elkészítettem, azt odaadtam.” Lelkesen emlékezik kedves tanára további gyűjtésre ösztönző szavaira: „Nekem azt mondta, mikor megtudta, hogy oda kerültem Szentegyházára, hogy kolléga úr, tudja meg, hogy az népnyelvi és néprajzi szempontból egy szűzterület, s ott érdemes dolgozni, népnyelvi s néprajzi munkát végezni. S ugye voltam Királyfördőn... ott a borvíznél... ott beszélgetett két asszony. Soha olyan szépen magyarul beszélni nem hallottam senkit, mint ott azt a két asszonyt, ahogy beszélgettek... Kutassa fel azt a vidéket!” – idézi a falusi értelmiségi volt tanára, Szabó T. Attila szavait.

Venczel József bemutatja az erdélyi falukutató mozgalmat, a kiváló intézményi és szakmai háttérrel rendelkező bukaresti szociológiai iskola és az erdélyi magyar tudományosság kapcsolatát. Sajnálattal közli, hogy Erdélyben a mozgalom nem tudott olyan kiváló eredményeket felmutatni, mivel hiányzott a megfelelő intézményi háttér, a társadalmi támogatottság. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület túl későn tudott lépni, csak 1938-ban került sor az egyesület keretében a Dimitrie Gusti-féle monografikus iskola bemutatására. Ekkorra azonban a megromlott politikai atmoszféra már hátráltatta a tudományos munkát. Még sor kerülhetett Szabó T. Attila kutatási beszámolójára (az 1936-os bábonyi kutatásról), de a közelgő II. világháború gátat vetett a kutatásoknak.⁴²

Kovács Mihály a világháború után kerül kapcsolatba Szabó T. Attilával, élettörténetében emlékezik a nehéz időkre, a tudományos kutatások számára kedvezőtlen körülményekre: „Másodév végén Szabó T. Attila összehívott minket, s azt mondta nekünk, hogy kolléga urak, amit én mondtam a helynévgyűjtésről... térképet készíteni s minden, tebát ő elmagyarázta ezeket... azt tekintsék úgy, hogy én nem mondtam maguknak semmit. Nem azért, hogy az rossz, amit mondtam, hanem a mai helyzetben az veszélyes. Maguk ilyenekkel ne foglalkozzanak mostantól kezdve. (...) Attilát akkor meg is támadták volt abban az időben... támadták, az egyetemről is kidobták, minden...” A kultúrát kutató kisebbségi értelmiségi szálla volt a többségi hatalom szemében. A kutatást irányító

⁴¹ Szabó T. Attila volt a tudományos vezetője a falumunka keretében szervezett bábonyi kutatásnak. Vö. Venczel J.: 1980, 74–75.

⁴² Vö. Venczel J.: 1980, 74–75.

tanár felelősséget érzett diákjaiért, akik tudományos kutatásaik miatt megpróbáltatások elé kerülhettek. Figyelmeztetése nem volt hiábavaló. A fiatal értelmiségi falura kikerülve folytatta az egyetemen elkezdett népnyelvi kutatást, mígnem figyelni kezdték érte. A párt emberei számára gyanús volt a falusiakkal hosszasan elbeszélgető, bizalmukat élvező iskolaigazgató. Egyik adatközlője figyelmeztette a népnyelvi sajátosságokat vizsgáló Kovács Mihályt: *„igazgató úr, ügyeljen, hogy hova jár, mer ma reggel már megkérdezte tőlem... mutatta, hogy kicsoda... hogy miről beszélgetünk az este... s vigyázzon, csak olyanokhoz menjen be, akivel biztos a dolgában, mer nem tudom, hogy mit nyomoz az illető.”*

A jó szándékú figyelmeztetés és a családban bekövetkező tragédia után (1959-ben öccsét 11 kollégájával együtt a magyarországi 56-os eseményekkel való szimpatizálás gyanújával letartóztatták Csíkszeredában) az adatközlő elégette addigi kutatásának eredményeit, és mindent, ami a hatalom szemében bizonyíték lehet öccse bűnösségére.

A vizsgált élettörténetek néptanítói a népnyelvi gyűjtés mellett rögzítik a település folklórányagát, a hagyományos munkaeszközöket tájházakban állítják ki az ifjúság és a településre látogató idegenek számára. Foglalkoznak a település történetével, nyomon követik a lakosság sorsának alakulását, a demográfiai és migrációs folyamatokat. Tehát a falusi értelmiség a néprajztudomány mindhárom nagy területén munkálkodik. A továbbiakban ezeket vizsgálom meg részletesebben.

A *szellemi kultúra* területéről a népnyelv mellett a szokásfolkór a legkutatottabb, legnépszerűbb téma a néptanítók körében. A folklórkötések lejegyzésének céljáról részben már szó esett. A tradicionális paraszti életforma megszűnésével felszámolódtak azok a közösségi munkaalkalmak, melyek a folklórkötések születésének és megnyilvánulásának természetes közegei voltak. Így szükségszerűvé vált a szóbeliségben élő kultúra lejegyzése, átörökítése a következő nemzedék számára. Tehát a lejegyzés célja a pusztulásra ítélt kultúra elemeinek megmentése, melynek az uniformizálódó világban identitásmegőrző funkciót tulajdonít a kisebbségi értelmiségi.

A zetelaki születésű Nagy István a tanítóképző befejezésével rövid kitérő után hazakerült szülőfalujába tanítani. Hamarosan szembesült a falusi tanító iskolán kívüli feladataival. A kultúr munka keretében a népszerű népszínművek színrevitele mellett a feledésbe merült helyi népszokásokat tanította vissza Zetelaka ifjúságának, és ezzel járták a környező falvakat. Gyerekkorából emlékezett a közös munkaalkalmakra, a kukoricafosztásra, a fonóra, a gyermekek játékaira, a lakodalmakra, ezek folklórányagát a falu időseitől gyűjtötte össze. Így mesél erről élettörténetében: *„Hát elhatároztuk, hogy zetelaki... mert mindeniütt vannak helyi szokások, hát Zetelakán is vannak, csak nincsenek, nem voltak összegyűjtve, és akkor indultunk a rokonságba, idős emberekhez. Nekünk kellett az énekek, hogy mit énekeltek, a táncok (...) Hetvenéves öreg bácsiktól, néniktől...”* Pontosan rögzítették, hogyan zajlott le a

század elején a lakodalom a lokális közösségben, összegyűjtötték a helyi lakodalmas folklórt, színpadra vitték, és a szereplőkkel bejárták a környező falvakat, az udvarhelyszéki régió kívül eső településekre is eljutottak. A népszokásokat megjelenítő műsorban a diákok mellett felnőttek is részt vettek. Egy-egy ilyen előadás, vendégszereplés jó alkalom volt az előadóknak a régió megismerésére, a kirándulásra és a szórakozásra. Nem utolsósorban ezek az előadások az ősök kultúráját közvetítették a település ifjúsága számára. Bevezették őket a régi szokásrendbe, megelevenítették a nagyszülők népdalkultúráját. *„A szokásokat, hogy hogy vonultak a templomba, a házba, mert akkor háznál voltak a lakodalmak, nem úgy, mint most a kultúrotthonban. És mikor aztán összegyűlt ez a jó mennyiségű anyag, versek, hogy az ételekenél mit szoktak mondani, milyenek voltak a beköszöntők, a menyasszony, s amikor beköszöntött a családhoz ugye, s az eljegyzéseknél is mindenütt... Ami egyszer a lakodalomhoz tartozott, mindent összegyűjtöttünk, s akkor aztán összeállítottunk egy fonót, még Medgyesig is eljutottunk vele, a zetelaki lakodalmassal”* – idézi fel emlékeit Nagy István tanító.

A közös munkaalkalmakat felelevenítő műsorok révén a település ifjúsága, diáksága azon kívül, hogy betekintést nyert a nagyszülők gyermekkorának világába, megismerhette a feledésbe merült népi gyermekjátékokat. *„A kukoricafosztó... az is szép volt, egy csomó játékot vittünk bele, mert ugye a kukoricafosztás végén szoktak játszani a fiatalok. De ugyanúgy a fonóban is. A végén, amikor a munkának vége van. És akkor ezeket a játékokat mind felelevenítettük, összeszedtük, hogy hogy csinálták nagytatáék, hogy csinálták nagymamáék, s akkor táncokkal fűszerezjük... S például egy ilyen kukoricafosztásból egy egész telet betöltő műsort tudtunk csinálni. (...) Mentünk vele faluról falura.”*

A nagy munkaalkalmak régen is a munka elvégzése mellett a közösség formálását, a közös szórakozást jelentették. Egy-egy ilyen műsor összeállítása is munkát és közös időtöltést igényelt. Időbe telt, míg megtanulta az ifjúság a helyi táncokat, és jó szórakozást jelentett a népi gyermekjátékok begyakorlása. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az alkalmak közösségteremtő erővel rendelkeztek, alkalmat teremtettek a fiatalok számára a közös időtöltésre, az ősök kultúrájának elsajátítására.

Egy másik színpadra vitt szokás, amelyről Nagy István élettörténeti elbeszélésében olvashatunk, a katonalátó. Ez lejegyezve főleg most, a XXI. században válik igazán értékesé, amikor megszűnt létezni a sorkatonaság mint intézmény. A szokás maga már Nagy István tanítósága idején is csak az idős emlékezetében élt. A színpadra vitt változat érdekessége, hogy a hajdani, már nem gyakorolt szokás az akkor élővel összehasonlítva került bemutatásra. A lejegyzett anyag a zetelaki katonalátó szokásának történeti összehasonlító vizsgálatára ad alkalmat.

A régi szokásokra való emlékezés élményt jelent Nagy István számára, örömmel emlékezik: *„...a mostani katonalátót hasonlítottuk össze a régivel, s akkor aztán fűszereztük a régi dolgokkal. Hát olyan szép volt. (...) Mikor mennek katonának a legények, ugye azelőtt besorozták, egy búcsúestet tartanak a leányoknak s a legényeknek s a rokonok-*

nak. S arra összegyűlnek... mint egy lakodalom, olyan. Há ugye most már szokás, most már pénzt is adnak, de akkoriban nem adtak pénzt, hanem ezzel búcsúztatták a legényt. Aztán ha hazakerült a katonaságtól, akkor hazakerült, s ha meghalt valahol a frontokon ugye, hát akkor ezt úgy vették, mintha el lett volna lakadalmazva. Olyan szép szokás volt."

Nagy István tanító élettörténeti elbeszélésébe illesztve leírja az akkori katonák bevonuló viseletét, és elmeséli a bevonulás forgatókönyvét: *„mind úgy vonultak székellyharisnyában, csizmában, fekete sapka, ha tél volt, fekete kabát, bokréta (...) S a katonaládát már előre szekérrrel vitték. A falu végén megállt a nép, s a legutolsó háznál egyet táncoltak. Ott egy kétórás jó táncmulatságot rendeztek, minden legény elbúcsúzott a leánytól, akinek udvarolt, a leányok odavitték a virágot, amikor mentek, ugye odaérkeztek a legények, akkor mindenkinek új bokrétát tettek szépen. S akkor ott ugye táncoltak, s a legények elbúcsúztak a leányoktól. Aztán kit megvárt a leány, megvárt, s akit nem, az keresett magának új szeretőt."* A szokás bemutatását követően szülei példáját meséli el: édesapja ott a faluvégi tánc adta alkalommal kérte meg édesanyja kezét, kérte meg, hogy várja haza őt a háborúból.

Nagy István és felesége gyűjtése kézzől kézre járt a tanítók körében. Sajnálkozva meséli, hogy így lassan szétszóródott, nincs egyben a zetelaki szokásleírásokat és folklórszövegeket tartalmazó anyag. Az élettörténet rögzítésekor kértem a tanító bácsit, télen írogassa össze azt, ami megmaradt az emlékeiben. Viszont ez már valószínű, csak töredéke lesz a hajdani gyűjtésnek. Nagy István folklór-gyűjtése gyakorlati célokat szolgált: meg kellett felelni az elvárásoknak, a kultúr-munka keretében foglalkozni kellett az ifjúsággal. Ebben az esetben is közvetítő a néptanító, de ezúttal nem a nép és a tudomány között, hanem a generációk, nemzedékek között: a dédszülők kultúráját menti át az ifjúság számára.

Bálint Dezső Székelyszentmiklóson született, a székelykeresztúri tanítóképző elvégzése után Pálfalvára helyezik. A hároméves katonaság után majdnem két évtizeden keresztül Székelyszentléleken tanít. Hogy három gyereket tovább taníttathassa, beköltözik családjával Székelyudvarhelyre, ott tanít feleségével együtt a szombatfalvi általános iskolában egészen nyugdíjba vonulásáig. Nyugdíjas éveit is aktívan tölti, kopjafákat farag elhunyt családtagjai sírjára, általa faragott csillárt adományoz, kazettákat fest szülőfaluja unitárius temploma számára, és nem utolsósorban gyönyörű, kalligrafikus írással megírja életének történetét, emlékeit. A majd kétszáz oldalt kitevő memoárban életének mesélése révén megörökíti családjá és szülőfaluja történetét.

Az igényesen megfogalmazott, pontosan adatolt memoár szervezőlve a „nincs remény” pesszimizmusa. Elkötelezett értelmiségiként érzékeli és megfogalmazza a közösség, a nép problémáit, feltárja a politikai rendszer anomáliáit. Megfogalmazza az értelmiség szerepét, sorsát, keserű kérdésként jegyzi be memoárjába: *„Tanulásaim arra jók, hogy a bajokat meglássam?"*

Ezen a helyen az élettörténetnek csak azon részletei kerülnek bemutatásra, értelmezésre, melyekben Bálint Dezső szülőfalujának szellemi kultúráját örökíti meg unokái, a jövő nemzedék számára.

Elsőként a memoárban megörökített népi gyermekjátékok bemutatására tér ki, melyek az élettörténet gyermekkori emlékeket idéző részének keretében két különálló fejezetében kerülnek elmesélésre. Ezek a boldog gyermekkort megidéző epizódok hangulatukban eltérnek a „nincs remény” pesszimizmusa által szervezett többi fejezettől, bár itt is a befejező részben a valamikori népi gyermekjátékok bemutatása után keserű hangon összegez az elbeszélő: „*Feledésbe ment a sárpuskázás a nagyvályún. Megszűnt a gyermekzsivaj a Sófalvi-kertben. Mi, régi sárpuskázók, akik még vagyunk, csak mosolyogva, nedves szemmel gondolunk néha vissza...*”

A gyermekjátékokat mint saját életének részét mutatja be az elbeszélő, melyek felidézése az elnéptelenedett, előregedett szülőfalut juttatják eszébe. Valamikor gyermekzsivajtól volt hangos a falu, a jelen ennek hiányáról szól, és a valamikori sárpuskázók megfogyatkozásáról. Részletező leírásai a tudás továbbadását, a kultúra megörökítését szolgálják. A még élő sárpuskázó Bálint Dezső egy vidám, közösségben megélt gyermekkort idéz meg városon született és szocializálódott unokái számára.

A népi gyermekjátékok Bálint Dezső memoárjában két különálló fejezetben kerülnek bemutatásra. Először a település gyerekeinek közös játékait mutatja be adatoló részletességgel, majd az idegenből érkező szolgálégyenyek közös időtöltését, játékait, farsangi szokásait írja le.

A helyi, székelyszentmiklósi gyerekek játécai a falu központját megjelölő *Nagyszoros* című fejezetben kaptak helyet. Itt gyűltek össze késő délutánonként, ünnepnapokon a munka alól felszabaduló falusi gyerekek (nagyrészt az állatok őrzése volt a dolguk), és közösen töltötték el az időt. A bemutatott két játék⁴³: a sárpuskázás (I. 1. melléklet) és a csürközés (I. 2. melléklet) nyár idején a legkedveltebb időtöltést jelentette a falu gyerekei számára. Mindkettőhöz a gyerekek saját maguk készítették a játékeszközt, mely nem kis kezűgyességet igényelt. Bálint Dezső részletesen leírja a játéktárgyak elkészítésének módját, módszeresen bemutatja a játékszabályokat, ezzel mintegy átmentve a feledésbe merülő népi gyermekjátékokat a következő nemzedék számára.

A szolgák játékait külön fejezet (*Szolgálégyenyek*) keretében mutatja be az elbeszélő, ahol a különféle játékok, farsangi tréfák adatszerű, ugyanakkor hangulatos leírása mellett a szolgák felfogadásáról, a szolgákkal való bánásmódról, a településen betöltött szerepükről is olvashatunk. Ezúttal csak a szolgák játékeinak bemutatására, vizsgálatára vállalkozom.

⁴³ Az említett népi gyermekjátékok leírása a dolgozat végén a mellékletben olvasható.

A szolgák idegenből, legtöbbször nagyon távolról érkeztek, és egy, az unitárius székely gyerekek számára ismeretlen, érdekes világot hoztak magukkal a felöldi katolikus legények. *„Azán szerettük hallgatni beszélgetésüket a nagyvályún. Amikor hazamentek búcsúra vagy lakodalomba, alig vártuk, hogy visszajöjjenek. Napokig beszéltek, milyen volt a búcsú...”* – írja memoárjában Bálint Dezső. Ugyanilyen érdeklődéssel figyelték a helybeli gyerekek a szolgalegények játékait, melyek teljesen mások voltak, mint az övék. Minden gyerek a saját családjánál szolgáló legénynek drukolt, aki szinte családtagnak számított, és aki a védelmet jelentette számára, ha összetűzésre került sor a falubeli pajtásokkal. *„Jó volt annak a gyermeknek, ahol szolga is volt, mert akkor volt egy olyan barátja, aki megvédi őt. (...) Én is szerettem volna, hogy legyen egy ilyen barátom”* – emlékezik az elbeszélő. És később került. Így Bálint Dezső is érdeklődve figyelte a szolgalegények játékát, és adatszerű pontossággal megörökítette memoárjában.

Amíg a falubeli gyerekek játékainak helyszíne rögzített volt, a falu központja, addig a szolgák játékait úgy is lehet értelmezni, mint a szimbolikus helyfoglalás eszközét. A versenykarikázás (I. 3. melléklet) például az alszegi és a felszegi gyerekek vetélkedéséről szólt. A játék célja a másik csapat faluból való kiűzése volt. A falubeli gyerekek körében nem volt divatos olyan játék, melynek tétje lett volna a vesztes csapat játéktérről való kiűzése. (Mindkét említett játék színtere a falu központja: a Nagyszoros és a Sófalvi kert volt.) Ezt úgy is lehet értelmezni, hogy az idegenből érkezett szolganak nem volt stabil helye a faluban, egy évre elfoglalt helyéért képességei szerint meg kellett küzdenie. Tudnunk kell, hogy Szentmiklós nem rendelkezett nagybirtokkal, nem voltak nagy gazdák, a szolgákat egy évre úgymond sajnálatból vették fel. *„Szolgafogadás idején sokszor olyan nagyon ajánlkoztak, hogy a falu népe meg is sajnálta. Sokan vannak testvérek, és ha egy is elszegődött már a sok közül, egy évre el van rendezve. Még keres is valamit. Ezért a faluban sok olyan családnál is volt szolgalegény, ahol a munka nem is igényelte. Nagybirtokos család a faluban nem volt egy sem, de szolgalegény elég volt.”* A boszorkánykerék nevű játék (I. 4. melléklet) tétje: fennmaradni egy forgó keréken. A szolgalegények, hogy megállják helyüket ebben a játékban, ne veszítsék el a számukra kijelölt játékhelyet, azaz fennmaradjanak a mások által forgatott keréken, igencsak nagy erőre és összetartásra volt szükség. Ez a játék idegen volt a falusi gyerekek számára, de jól szórakoztak rajta: *„Mi gyerekek nagyon szerettük nézni ezt a bolondságot”* – meséli Bálint Dezső

A szolgalegények farsangi tréfálkozásai felpetzdítették a falu életét: *„Olyant is csináltak, hogy az egyik csűrbe beállott székérről a szénát este későn lerakták. A székeret szétbontották, darabonként felhordták az udorba, ott összerakták, és a szénát felrakták. Még ügyesen kötőrúddal megkötötték. Mindezt olyan csendben, hogy az alvó gazda reggel csak csodálkozott, mi tudta a nagy szénásszékeret feltaszítani az udorba. Az ilyen mókáért aztán nem volt tanácsos haragudni, mert akkor a falu még jobban mulatta.”* Újat vittek az idegen kultúrát képviselő szolgalegények a falu életébe, magukkal hozták a náluk szoká-

sos játékokat, az ünnepeket úgy élték meg, mint otthon. A székelyszentmiklósiak számára új volt a maszkurázás, a rituális zajkeltés, a lányok ijesztgetése. Újdonságot jelentettek a szolgák farsangi játécai is, például a seggbálozás (I. 5. melléklet). Ez a játék csak a szolgaleányok körében volt divatos, a helybeliek jól szórakoztak rajta, miközben a család szolgájának drukoltak, hogy minél hamarabb kikerüljön a kínos helyzetből. Ez a játék a fenéken veréssel való büntetésről szól. Talán ez is beleillik a fenti értelmezési keretbe.

Bálint Dezső tanító nyugdíjasként fogott neki emlékeinek megörökítéséhez. Unokái, akik már városban születtek, más kultúrában nőttek fel, a régi világról, amikor még együtt játszott a székely falu gyermekserege, amikor még a játékeszközöket nem üzletből vásárolták, hanem otthon, a családban készültek rongyból, fából, agyagból, erről a világról csak a nagyszülők meséléseiből értesültek. Az emlékek, a régi világ játékeinak megörökítése, az emlékezés öröme mellett a tudás átörökítését is szolgálja.

Bálint Dezső tanító memoárjában megörökíti a falu mesélőjének alakját, akinek közeledtére egy-egy jó hazugságmese kedvéért még a játékot is abbahagyták a gyerekek. Mózsi bá nem volt a falu szülötte, nem volt családja, szekérkerékkészítésből élt. Meséi miatt került be az elbeszélő élettörténetébe. A róla szóló fejezet (*Mózsai bá meséi*) egy mese a mesemondóról. A mesék – „hozz is meg ne is, legyen is meg ne is” – látszólagos ellentmondásokra épülő fordulataival indít, vezet be hősét: *„Nem volt szentmiklósi őslakó, de úgy beletartozott a faluba, hogy nála nélkül ez a kicsi falu nem is lett volna számunkra Szentmiklós. Neki nem volt saját gyermeke, de a falué mind hozzátartozott. Az egész gyermek.sereg.”* A történet szüzséje egyszerű: feltűnik a láthatáron a mesemondó, a gyerekek mesét kérnek tőle, elhangzik a képtelen történet, és a mesemondó távozik. A zárlat ugyancsak mesébe illő: *„Erre aztán a csodálkozás-nevetéstől fogtuk a hasunkat, csurgott a könny a szemünkből, törültük sebesen, de már akkor Mózsi bácsinak csak a hajlott hátát láttuk, amint lefelé ballag alszegen.”*

Bálint Dezső tanító ezúttal nemcsak folklórt gyűjtött a falu mesélőjétől, hanem azt egy általa írt mesébe szerkesztette, tanúbizonyságot téve kiváló mesélői hajlamáról. Unokái számára megörökített egy mesét, melyet gyerekként hallott a falu mesemondójától, és írt ő is egyet a mesemondóról. A mellékletben kiemeléssel különítem el a két történetet (I. 6. melléklet).

A népi epikai alkotások a Nagy István zetalaki tanítóval készített élettörténeti interjú során is előkerültek. A székely fonó színpadi megjelenítéséhez helyi mondákat is gyűjtöttek (I. 7. melléklet). Így idézi fel a fonó történetét: *„Volt egy mesemondó bácsi, s az legyen szíves mondjon egy mesét, s mesét mondott, s akkor tanítson meg mit tudom én valamilyen táncra, voltak ilyen régi táncok, s azokra megtanított. S aztán így próbáltuk életben tartani a hagyományokat.”* Tehát a kultúr munka keretében helyi népszokásokat színpadra vivő tanító néprajzi gyűjtésének célja a hagyományok életben tartása, átörökítése a következő nemzedék számára. Az idősek kérdezgetésé-

vel akkor hagyott fel, amikor felfedezte, hogy az Orbán Balázs Székelyföld leírásában kevés eltéréssel, de ugyanezek a népmondák megtalálhatók.

Kedvelt témának bizonyult a néptanítók körében a népi időjárásjóslás. Összegyűjtötték a nép körében ismert rigmusokat, jóslatokat, és a jóslatokban előírt időjárás bekövetkezését megfigyeltették a diákokkal. Nagy István tanító és felesége is visszaemlékezett egy párra (I. 8. melléklet a., b.), de az interjú során felhívták a figyelmemet egy ivói tanítóházaspárra (Lukács Dénes és felesége, Lukács Anna), akik egy füzetre való rigmust összegyűjtöttek.

A néptanítók gyermekkori emlékeik, a régi világ hagyományainak megörökítése és átörökítése céljával a szellemi kultúra bizonyos műfajait nagy előszeretettel gyűjtötték. Lejegyezték a helyi népszokásokat, a népi gyermekjátékokat, a népmeséket, történeti mondákat, népnyelvi megfigyeléseket végeztek. A népi hiedelmek viszont mellőzött téma a vizsgált élettörténetekben. A népi időjárásjóslásokról és néhány szerelmi jóslástól eltekintve, szinte nem is lehet találni hiedelmekre vonatkozó anyagot az általam gyűjtött szövegkorpuszban. A Makkai Endre – Nagy Odön szerkesztette *Adatok a téli néphagyományaink ismeretéhez* című gyűjteményt is megvizsgáltam ebből a szempontból. Hiedelemre vonatkozó adatokat ott is csak elszórva találtam a néptanítók gyűjtésében. A lelkészek, diákok, falusi gazdák viszont bőven jegyezték fel ilyen adatot, lévén, hogy az év vége, a nyílt idő igen alkalmas a jóslatokra.

Valószínű, a néptanító, aki a tudományokat közvetíti a nép felé, szerepével összeegyeztethetetlennek tartja a népi hiedelmekkel való foglalkozást. Ha kapcsolatba is kerül vele, babonának⁴⁴ nevezi, vagy megpróbál tudományos magyarázatot⁴⁵ találni az illető jelenségre. Példa erre Nagy István tanító közlése a lüdercéről: „*Lüdercekről... Szóval tulajdonképpen ennek van tudományos magyarázata. (...) A bükkéfa szokott olyan érdekes lángot... Mikor a bükkéfa korhad, este csak megy az ember, és figyel, né te Uristen a bükkéfánál egy fény mozog.*” A gyűjtő kérdése tulajdonképpen a boszorkányokra vonatkozott. Az I. 9. a., b. melléklet történetei a lüdercéről szólnak. Az első szüzsé szerint a hiedelemlény tulajdonképpen az emberek tudatlanságának terméke,⁴⁶ melyet a tanító egy természeti elem tulajdonságával és egy fizikai, optikai jelenséggel magyaráz, melyet akár a kérdés megfogalmazója is megfigyelhet („*Nem tudom, nem tetszett látni?*”). A tanító falusi környezetben született és élte le életét, része volt annak a világnak, ahol a hiedelmek meghatározták a mindennapokat, a viselkedésmódot. Értelmiségiként a lüdercet a gyerekek ijesztgetésére szolgáló optikai jelenségnek tartja (I. 9. a. melléklet).

⁴⁴ A babona megnevezés a hiedelemmel ellentétben minősít, benne rejtőzik az értelmiségi értékítélete, elhatárolódása. Vö. Keszeg V.: 1999, 388.

⁴⁵ Vö. Keszeg V.: 1999, 388.

⁴⁶ „Az értelmiségi nem keresi a hiedelem saját kontextusán belüli racionalitását, összefüggéseit, ezért számára a tudatlanság terméke.” Lásd: Keszeg V.: 1999, 388.

A boszorkányokra vonatkozó kérdésemre a lidérc „megfejtését” mesélte el a zetelaki tanító. Zavaró tényező volt számomra, hogy a történet végén a boszorkányt, mivel a kérdés erre vonatkozott, az adatközlő a lidércel szinonim fogalomként használta: „...*evvel ijesztgették, hogy boszorkányok vannak, a lidércék kijöttek...*” Kíváncsi voltam, hogy a nép hite szerint boszorkány és lidérc is ijesztgeti az arra járókat éjszaka a temetőben, vagy csupán a tanító képzetében mosódott össze a két hiedelemlellyel alakja. Ezúttal a lidércre kérdeztem rá. A válaszként elmesélt történet a visszajáró halotról szólt (I. 9. b. melléklet). Tehát ez a hiedelemlellyel is él a zetelaki emberek tudatában, csak hogy Nagy István tanító ezúttal egy tréfás történettel magyarázta el, hogyan is „járnak vissza” a halottak. „*Kitalálták, hogy meg kéne vicceljék a cigányokat*” – meséli nevetve a tanító. A történetben a falu tréfás kedvű erdésze éjszakánként riogtja a sátoros cigányokat, akik a nemrég elhunyt családtag visszajáró lelkére gyanakszanak. Ételt és italt raktak ki számára az ablakba, melyből az ital reggelre eltűnt, mindez addig ment, míg egy falubeli fel nem világosította őket.

A fenti történethez hasonlóan szórakoztató tréfának tartja Técsi Lajos nyugdíjas igazgató tanító a lányok szilveszteri szerelmi jóslását, az ólomöntést és a galuskafőzést.⁴⁷

Nagy István a falusi közösség tagjaként ismeri a helyi hiedelmeket, viszont értelmiségiként elhatárolódik azoktól, a tudatlanság termékének tartja. Racionalizálja: a természettudományok törvényeivel vagy tréfás történetekkel magyarázza ezen képzetek létét. Ezzel a magatartásával az értelmiségi lényegében „felszámolja” a hiedelmeket.

Az anyagi kultúra nagy témái is helyet kapnak a tanítói élettörténetekben. A visszaemlékezésekben szó esik a ruházat elkészítéséhez szükséges nyersanyagok megszerzéséről, a len és kendertermesztésről, a nyersanyag megmunkálásáról, a viseletdarabok elkészítéséről, tisztán tartásáról. A népi gyermekjátékok, népi hangszerek készítése is a gyermekkori emlékek felidézése révén megörökítésre kerülnek. Főleg a tanítónők élettörténetében jelentkező téma a táplálkozáskultúra, az egyes hagyományos ételek elkészítésének módja. A tanítók a kultúra hagyományos tárgykészletének a konzerválói. Tájházakba gyűjtik össze a hagyományos munkaeszközöket, ezzel mintegy megőrizve őket az utókor és a tudomány, a kutatók számára.

Bálint Árpád tanító gyermekkori emlékként meséli el a kenderfeldolgozás folyamatát, melynek ő is részese volt. A résztvevő megfigyelő adatoló részletezésével mutatja be a munkafolyamatot a kendermag elvetésétől a kész szövetek

⁴⁷ Vö. Makkai E. – Nagy Ö.: 1939, 8.

szekrénypolcokon való elhelyezéséig. A munkálatokban az elbeszélő is részt vett gyerekként, ismeri a munka minden részletét: a mag elvetését (II. 1. melléklet), mely nagy szakértelmet kívánt, a kenderyűvést (II. 2. melléklet), az áztatást a Nyikón (II. 3. melléklet), melyet az időjárási viszonyoktól függetlenül el kellett végezni, az otthoni szárítást követő tilolást (II. 4. melléklet), héhelést (II. 5. melléklet), melyet követően megelégedéssel szemlélték a befektetett nagy munka eredményeként csomókban álló kenderkötegeket. Ezt követte a fonás (II. 6. melléklet), melyet közösen egy-egy háznál összegyűlve jó hangulatban végeztek a falu asszonyai. Így emlékezik az elbeszélő memoárjában: *„Össze is gyűltek esténként az asszonyok hol az egyiknél, hol a másikonál. Pergett az orsó, berregett a fonókerék. És minden este végig volt, miről beszélgessenek. Nem álmosodtak el. Sokáig fontak. Én az asztalnál olvastam.”* Ez nemcsak kellemes időtöltést jelentett, hanem a mindennapi viseletdarabok alapanyagának elkészítését. A következő munkafázis a szapulás és sulykolás (II. 7. melléklet), végül a szövés (II. 8. melléklet), mely kellemes, munkás estét jelentett az elbeszélő számára. Csodálta édesanyját, aki a vasárnapokat és ünnepnapokat leszámítva minden percet felhasznált a szövésre: *„Anyámnak a szövés az már szenvedély volt. Értette is. Szép hímeseket tudott szőni. Négynyüstöseket. Soha le nem állott. Csak a templomban láttam szépen ülni.”*

Bálint Dezső szeretettel emlékszik vissza azon játéktárgyakra, melyeket nagy odafigyeléssel és szakértelemmel készített saját maga és lánytestvérei számára. *„Így például csináltam labdát tehénszőrből, cincogó muzsikát kóréból, veréblövő parittyát és csapdát, taszítós versenybiciklit egy szál hosszú, jól hajló fűzfavesszőből, motorbiciklit két üres cipőkrémes dobozból, egész Eger-várat üres gyufásdobozokból csirizzel. Ütős nagykarikát kukoricáskosár karimájából, dobós-taszítós versenykarikát kerékagyról leesett vaskarikából, vízpiszkát és csüpipuskát bodzafából, bürrökecskét keserűlapi kórójából, tilinkát, dorombot, kürtöt fűzfahéjból, és gyűrűfából olyan nyilat, mellyel meglőttem a templomtorony rozsdás pléhablakát is. (...) Testvéremnek csináltam babát kukoricacsuszából, fakanálból. Éppen úgy tudta szoptatni, takargatni, táncoltatni, mint a mai lányok Barbi babájukat, és talán még jobban is szerette, mert kedvesebb az a játék, amit a gyermek készít, »alkota« magának.”* A fenti játékok bemutatására az elbeszélő memoárjában a *Mesterkedéseim* című fejezetben kerít sort, ahol a falusi gyerek kézügyességéről és találékonyságáról tesz tanúbizonyságot.

Az *Erdei kaland* fejezetben a nyáj terelgetése közben fabrikált népi hangszerkészítésének módját (II. 9. melléklet) írja le részletesen. Az erdei kaland, a félszekerblás tanulságait a nagyapja szájába adott mondással zárja. A fejezet tanító célzata egyértelmű. A nagyapák, dédnagyapák tudását közvetíteni, átörökíteni a következő nemzedék számára. Bálint Dezső unokái a dorombot, tilinkát a nagyapja memoárjából ismerik meg, innen nyerhetnek belátást a valamikori falusi gyerekek felelősségteljes munkájáról, a pásztorkodásról.

Gyulai Ilona tanítónő nyugdíjas éveiben emléket állít szüleinek azzal, hogy megörökíti életüket, mindennapjaikat. Az emlékezés örömeinek hangja hallatszik az egykori falusi gyermek mindennapi munkáinak mesélése során: részletesen leírja a felelősségteljes kenderőrzést, a járai románoktól vásárolt csebrekben végzett nagymosást, a szapulást, a katlanban történő szilvaifőzést, a szilvaaszalást a kemencében.⁴⁸ A tanítónő élettörténeti leírásában helyet kapnak a tárgyi néprajz nagy témái, mint a népi táplálkozás, a hagyományos ételek elkészítése. Megismerhetjük az értelmiségi család táplálkozási szokásait, a táplálék előállításának módját, a családi étrendbe bekerülő új ételfajtákat, melyet a tanítóképző konyháján tanult meg főzni az adatközlő. Az említett témák a férfitanítók élettörténeti elbeszéléseiből hiányoznak.

A néptanítók sok esetben a helyi falumúzeumok, tájházak létrehozói, azok lelkes munkásai. Kovács Piroska, máréfalvi tanítónő odaadó munkájának eredménye a helyi tájház (II. 10. lásd 20. oldalon). „*A tárgyak gyűjtése 1970-ben kezdődött a máréfalvi iskola számára meghirdetett »kincskeresés« keretében*”⁴⁹ – írja Kovács Piroska az *Örökségünk* című kiadványban, ahol a falu tájházát bemutatja a tudomány számára. A máréfalvi nyugdíjas tanítónő a tárgyi kultúra lelkes kutatója, beható vizsgálatai eredményeként monográfiát írt a máréfalvi székelykapuról.⁵⁰ Munkájáról Gazda Klára, a tárgyi kultúra neves kutatója elismerő szavakkal írt a kötet előszavában.

A néptanítók a veszélybe került kulturális örökség megmentésére is vállalkoznak. Kovács Piroska tanítónő feladatának érzi a hagyományörző egyesület keretében a pusztulásnak indult helyi székelykapuk restaurálását (II. 11. melléklet), kezelését, újrafestését. A régi épületek, kékre meszelt, boronás falú házak állapota veszélyeztetett, sorsuk kilátástalan⁵¹ – fejezi ki aggodalmát a település sorsáért felelőséget érző értelmiségi.

Egy másik udvarhelyszéki településen, Székelyszentléleken is a falusi értelmiségi, Balácsi Dénes vállalta fel a hagyományos életformát dokumentáló tárgyak, viseletek összegyűjtését, megmentését az utókor számára (II. 12. melléklet). És a sor még hosszan folytatható lenne.

A tájházakba összegyűjtött, kiállított tárgyak a valamikori hagyományos paraszti életforma hírmondói, a régi világ dokumentumai az utókor számára.⁵²

⁴⁸ Lásd: Gyulai Ilona *Tizenegy testvér* című kézírata. Megtalálható a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában. A tanítónő élettörténetét Keszeg Vilmos gyűjtötte.

⁴⁹ Lásd: Kovács P.: 2007, 24–25.

⁵⁰ Kovács P.: 2000.

⁵¹ Lásd: Kovács P.: 2007, 24.

⁵² „A gyűjtemény (...) nagy értéket képvisel, hiszen betekintést nyújt a ház hajdani lakóinak mindennapi életébe.” Kovács P.: 2007, 24.

Társadalomnéprajzi témák is foglalkoztatják a néptanítókat. Bálint Dezső élet-történeti elbeszélését szülőfaluja társadalomnéprajzi szempontokat érvényesítő bemutatásával indítja. A memoár első fejezetének végkicsengése, a „*nincs remény*” pesszimizmusa az élettörténet kódszövegévé válik. Az előregedett, elnéptelenedett szülőfaluj, Székelyszentmiklós jelen helyzetének bemutatása egy lírai hangvételű bevezetővel indul, melyet kemény adatok sora követ.

Leltárt készít, felsorolja a falu gazdáit név szerint, akik virágzó gazdasággal rendelkeztek az 1930-as években, és rögzíti, hogy mi lett ezen gazdaságok sorsa 1998-ra, a memoár megírásának idejére (III. 1. melléklet). Szomorúan állapítja meg: „*Szétesett a falu. Csoda-e hát, hogy az 50 gazdaságból ma három működik?!*” Megtudjuk, hogy a valamikor gyermekzsivajtól hangos település iskolája 4-5 tanulóval működik, a kultúrotthont nincs aki használja, raktárként funkcionál, a templomban csak vecsernyét tartanak a még élő pár idős ember számára. A valamikor földművelésből, állattartásból élő falu tejcsmoka nem működik. Az intézmények leépültek. A kis székely település valamikori 54 házából hatnak ma már nyoma sincs, 18 üresen áll, nincs ki gondját viselje, 14 házban csak öregek laknak, mindössze öt háznál működik valamilyen gazdaság. A megfogyatkozás, elmúlás motívuma a tanító nyugdíjas éveiben készülő memoárjának szervezőelvévé válik. Minden fejezetben előjön valamilyen szinten.

Pontosan nyomon követi a társadalmi migrációt, név szerint felsorolja, hogy kik hagyták el a falut, hányan tanultak tovább (III. 2. melléklet), hányan kerültek el házasság útján (III. 3. melléklet) a településről. Keserűen jegyzi meg a lírai bevezetőben: „*Lassan semmivé válik ez a falu, ahol annyi jó gazda, szorgalmas ember élt. Mi-lyen ironiája a sorsnak és a történelemnek! Az értelem, a szunnyadó tehetőség megsemmisíti önmagát! Mert csaknem minden háztól került ki egy-két tehetséges gyermek. Ezek aztán a világban szétszóródva gyümölcsözötték apáik munkája, segítő szándéka nyomán szerzett tudásukat. Mindenütt egy csepp a tudomány tengerén.*” A kijelentésnek igazán a statisztikai adatok tükrében lesz súlya. Azzal hogy a világ számára tudósokat ad a kis település, önmagát semmisíti meg, elhagyja az értelmiség, akinek feladata volna a közösség, a falu megmentése. Elhagyták ugyan a falut, de nem feledkeztek meg róla. A településről elszármazó tanár, Szentannai Mózes megírta a Nyikó mente monográfiáját⁵³, Bálint Árpád nyugdíjas éveiben megörökítette a falu múltját memoárjában, faragott csillárt, kazettákat adományozott a település templomának. Lelkiismerete szólal meg, amikor így ír memoárjában: „*Oly sokat kaptunk a falutól, és oly keveset adtunk.*” Az összegzés idején, a memoár utolsó *Múlt, jelen, jövő* című fejezetében a társadalmi, politikai körülményeket, a világ megváltozását okolja a település sorsának alakulásáért: „*Mennyire kár volt felbolygatni az évszázadok alatt kialakult falu rendjét! Abol a becsület volt a legdrágább tőke, amit ott mindenki féltve őrzött halá-*

⁵³ Szentannai M.: 1999.

lái. *Sajnos fogy ott már minden. Nem csak a munkás nép, a jó öregek. De már a civilizáció is kiszív mindent, ami még szép volt a faluban, és ami az övé volt.*” Ami érték, ami szép, az a múlté. Azzal a jövő embere már nem találkozhat. Erre jó a memoár, bepillantást enged az utókor számára a 20. század eleji tradicionális mintákat követő paraszti társadalomba. És nem utolsó sorban nyomon követheti a társadalomban bekövetkezett változásokat.

Ugyancsak név szerint megemlékezik az első és a második világháború hősi halottairól. Külön fejezetben ír az 1946-os nehéz évről, a szárazságról és az éhínségről. Elkészíti a település térképét, bejelöli a házszámokat, az intézményeket, összegyűjti a határ- és dűlőneveket.

Gyermekkorának mesélése során bemutatásra kerülnek a társas falusi munkálatok, így az erdőlés (III. 4. a. melléklet), cséplés (III. 4. b.). Az erdei munkát bemutató fejezet során az erdölésen gyermekként részt vevő elbeszélő pontosan dokumentálja a munkafolyamatot, megőrökíti a különböző méretű és minőségű fák hasznosításának módját. A cséplést bemutató fejezetben megismerhetjük az akkori társadalmi rendszer sajátosságait, a kalákázást, a kötelező beszolgáltatást. Zajlik a második világháború, az elbeszélő 16 évesen a ház gazdája, édesapja helyett ő irányítja a cséplést.

Részletesen beszámol az akkori hároméves katonaságról, a katonák mindennapjairól, feladatairól.⁵⁴ A mára már megszűnt katonaság intézményéről érdekes történeteket ír le unokái és az utókor számára. Részletesen ír a falusi katedrara kikerült tanító mindennapjairól, feladatairól: a mozgósításról, a felkészítőkről, referátumokról, kollektivizálásról, meggyőző munkáról, politikai körökről, kultúr munkákról, a levanteoktatásról stb. Részletező leírásai egy letűnt kor hiteles dokumentumai.

Összegzés

Dolgozatomban négy, a 20. században élő és munkálkodó néptanító életpályájának, élettörténetének vizsgálata révén a falusi értelmiség népi kultúra iránti érdeklődésének bemutatására vállalkoztam.

A vizsgált élettörténetek néptanítói rögzítik a település folklóranyagát, a hagyományos munkaeszközöket tájházakban állítják ki. Foglalkoznak a település történetével, nyomon követik a lakosság sorsának alakulását, a demográfiai és migrációs folyamatokat. Tehát a falusi értelmiség a néprajztudomány mindhárom nagy területén munkálkodik.

⁵⁴ Ugyanerről a témáról részletesen ír István Lajos élettörténetében. Vö. Kovácsné István A.: 2006, 500–506.

A hagyomány lejegyzésében a megörökítés szándéka vezérli. Meglátásuk szerint a megváltozott világban veszélybe került a hagyományos népi tudás, ezért a még fellelhető szellemi kultúrát le kell jegyezni, a funkciójukat veszített munkaeszközöket össze kell gyűjteni, meg kell menteni a következő nemzedék számára.

A néptanítók a lejegyzett népi tudásnak, tájházakban összegyűjtött tárgyaknak identitásmegőrző funkciót tulajdonítanak, ugyanakkor szándékuk szerint a kutatás számára vizsgálendő anyagot szolgáltatnak. Tehát a néptanítók szerepe a kultúra közvetítése.

A nép körében élő értelmiségi köztes helyzetéből adódóan amellet, hogy feladatának megfelelően írni-olvasni tanít, tudományos ismereteket közvetít, hivatásának érzi a népi tudás, a népi kultúra megörökítését, áthagyományozását a következő nemzedék és a tudomány számára.

Irodalom

ASSMANN, JAN

1999 A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, Atlantisz

BÁLINT SÁNDOR

1937 Tanítóképzésünk reformja és a néprajz. *Ethnographia*, XLVIII. 2–3. 107–114.

HANKISS ÁGNES

1980 „Én-ontológiák” Az élettörténet mitikus áthangolása. In: Frank T. – Hoppál M. (szerk.): Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. II. Budapest, 30–38.

KESZEG VILMOS

1999 A gyűjtő és a hiedelem. In: Újváry Zoltán (szerk.): Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére. Debrecen

KOVÁCSNÉ ISTVÁN ANIKÓ

2006 „Nagyon különleges ember, olyan magunkfajta, de mégis, ő már kinötte magát”. István Lajos személyiségének reprezentációi. In: Keszeg Vilmos (szerk.): Specialisták. Életpályák és élettörténetek 1–2. Kolozsvár, Scientia, 359–581.

KOVÁCS PIROSKA

2000 Székelykapuk Máréfalván. Marosvásárhely, Mentor Kiadó

KOVÁCS PIROSKA

2007 A máréfalvi Tájház. *Örökségünk*. I. sz., 24–25.

KÓSA LÁSZLÓ

1987 Néprajz az egyetemeken, Néprajz a középiskolákban. (Szócikkek.) In: Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon IV. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 5–6.; 7–8.

KÓSA LÁSZLÓ

2001 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, Osiris Kiadó.

KOVÁCS ÁGNES

- 1979 A Folklore Fellows magyar osztálya. (Lexikonszócikk.) In: Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon II. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 188–189.

LOTMAN, JURIJ

- 1994 Szöveg a szövegben. In: Kovács Árpád – V. Gilbert Edit (szerk.): Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletírók tanulmányai. In honorem Jurij Lotman. Pécs, 57–80.

MAKKAI ENDRE – NAGY ÖDÖN (szerk.)

- 1939 Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Hetven néprajzi gyűjtő munkája alapján összeállította Makkai Endre és Nagy Ödön. Kolozsvár

SZENDREY ZSIGMOND

- 1920 A néphagyományok gyűjtésének módszere. Különlenyomat a Néptanítók Lapja 1920. évi 44–46. számából. Budapest, Franklin Társulat

SZENTANNAI MÓZES

- 1999 A Nyikómente az ezredvégen. Székelyudvarhely

TENGELYI LÁSZLÓ

- 1998 Élettörténet és sorsesemény. Budapest, Atlantisz Kiadó

VENCZEL JÓZSEF

- 1980 Az önismeret útján. Bukarest, Kriterion

VISKI KÁROLY

- 1920 Néprajz és néprajzi kutatás. Különlenyomat a Néptanítók Lapja 1920. évi 44–46. számából. Budapest, Franklin Társulat

Imola Orszvath

ETHNOGRAPHICAL WORK OF POPULAR TEACHERS

In my paper I undertake the task to introduce the local intellectuals' interest in popular culture by investigating the life period and life-stories of four popular teachers living and working in the 20th century. The popular teachers record the folklore of the settlement and display the traditional working tools in county houses. They take up the history of the settlement; follow up the changes of the local people's fortune as well as the demographical processes and of migration. Therefore, the local intellectuals work in all the three of the main fields of ethnography.

All of them are directed by the aim of noting down the traditions. According to their opinion, the traditional popular knowledge has got into danger in the modern world, which is why the folklore has to be recorded, the working tools have to be collected as well as saved for the next generation – even if they have lost their function. The popular teachers assign the function of preserving identity to popular knowledge as well as the collected objects but, at the same time, they provide a researchable material for investigation according to their aim. Consequently, the role of popular teachers is to mediate culture.

Melléklet

A NÉPTANÍTÓK NÉPRAJZI GYŰJTÉSEI

I. A szellemi kultúra termékei

A. Népi gyermekjátékok

a.) A helybeli gyerekek játéakai

I. 1. Sárpuskázás (Bálint Dezső)

„Nekiünk, gyermekeknek a sófalvi kert, a nagyszoros és a falu közepén lévő nagy cementvályú voltak a főbb játszóhelyek.

Nyáron a nagyszorostól kapartuk és vittük a kezünkben az agyaggomolyagot. Ebből csináltuk a nagyvályún a sárpuskát. Ennek a széles pereme pont elég volt ahhoz, hogy a falu minden gyermeke szép kerekre formálja, közepére egy öblöt, és az alját kisimítsa a jó sárpuskának való agyagból. Amikor kész volt, felemeltük, belekoptünk, és elkialtottuk: Pú! Pú! Szóljon akkorát, mint a nagyapám bórpuskája, pú, pú! És megfordítva jól odacsaptuk a vályú pereméhez. Versenyztünk, hogy kié szől nagyobb. És folyt a csattogás, amíg ráuntunk. Aztán rohanás a Sófalu-kertbe csürközni.”

I. 2. Csürközés (Bálint Dezső)

„Ez nagyon jó játék volt, sok ügyességet megkívánt. Kelltt hozzá egy karhossznyi bot és egy arasznyi, aminek a két vége kissé meg volt hegyezve. A bosszú volt az ütőfa, a kisebb a csürök. Aztán két cipó nagyságú követ egymáshoz közel elhelyeztünk. Ezek voltak a játékeszközök, amelyek a Sófalu-kertben mindég készen ott voltak. Két egyenlő számú csapatra osztottunk. Egyik csapat a kövek mögé, a másik ki a másik oldalra, dobó távolságba. A kezdő csapat első játékos a rátette keresztbe a kövekre a csürköt. A dobásával alája nyúlt, és azt megfeszítve igyekezett az ellenfél felé minél messzebbre dobni. Ha ki tudták fogni, a dobónak ki kellett a játékból álljon. Ha nem fogták ki, akkor ütbe-tett. A csürköt letette a kő mellé, és a végére úgy ütött rá, hogy felpattanjon. Ha véletlenül mellette le-ütött, akkor is le volt járva. Felpattanás után az ütőfával igyekezett minél tovább elütni. Duplázni is lehetett. (a levegőben kétszeri ütés). Ezt is ki lehetett fogni. Háromszor lehetett így pattintani, és abová a csürök később leesett, ottan kb. benéztük, hogy hány ütőfahosszra jutottunk el. Kérek 30-at pl. ha az ellenfél úgy látta, hogy ennyi megvan, megadta. Ha nem, kimérte. Ha nem volt meg, a játékos lejárt. Így már volt 30. Dobott újra, és az ellenfél a kövekre tett ütőfát ledobhatta. Akkor is le volt járva. Utána következett a másik stb. játékos. Amikor mindenik lejárt, a két csapat helyet cserélt. Az győzött, amelyik több ütőfahosszat játszott össze.”

b.) A szolgák játéakai

I. 3. Versenykarikázás (Bálint Dezső)

„Volt úgy, hogy az alszegi és felszegi szolgáléenyek versenykarikáztak a falun végig. Egymással szemben úgy egy hajításnyi távolságban sorba álltak az úton keresztül. Egy vaskarikát dobott a földön az egyik csapat a másik felé, mire azok botokkal meg kellett állítsák. Ha ez nem sikerült, vissza kellett vonuljanak a karikáig. Onnan dobhatták vissza az előrejött csapat felé. Itt egymást hajtva előre-hátra vonulva küzdöttek, amíg valamelyik csapat kiűzte a másikat egyik vagy másik faluvégén.”

I. 4. Boszorkánykerék (Bálint Dezső)

„A réten boszorkánykerekeztek. Egy jó erős karót leütöttek a földbe. Ebbe behúzták egy nagyobb szekérekereket. Alul a kerékagyra rátekertek egy hosszú kötelet. Két bátrabb legény egymással szemben ráült a kerékre, és jól összefogózkodtak. A többi megfogta a kötél végét, és megfutamodva húzták erősen. Erre forgott a kerék vesztéül. Repült a két legény kalapja, és még sokszor ők is kétfelé. Mi gyermekek nagyon szerettük nézni ezt a bolondságot.”

I. 5. Seggbálozás (Bálint Dezső)

„Az volt a nagy szám, amikor seggbáloztak. Egy leült a vályúra, és jól eltakarta a szemét annak, aki az ölébe megbíjja. A hátul álló legények egyike jól beleszapott tenyerével a megbíjójó fenekébe. Az ki kellett találja, ki volt a csapó. Ha eltalálta, az bíjja meg. Ha nem találta el, vissza kellett bíjnia. Ez nekünk, gyermekeknek, nagyon élvezetes volt, de annak nem, akinek többször is vissza kellett bíjnia, mert olykor elég jókorákat suppintottak egymás fenekébe. Minden gyermek drukkolt a szolgáljukért. Sajnálunk is szegény szolgálókat, ha sokat kapott. De itt nem lehetett harag. Jó játék volt ez is. De nem is vesztünk össze soha. Nem is részegeskedtek. Megbecsülték magukat.”

B. Népi epika

I. 6. Mózsi bá meséi (mese a mesemondóról) (Bálint Dezső)

„Nem volt szentmiklósi őslakó, de úgy beletartozott a faluba, hogy nála nélkül ez a kicsi falu nem is lett volna számunkra Szentmiklós. Neki nem volt saját gyermeke, de a falué mind hozzátartozott. Az egész gyermeksereg.

Dolgos, csendes, szorgalmas ember volt Mózsi bácsi. Szekérkerék-csináláshoz is értett. Ahhoz ész is kell. Mózsi bácsinak volt is. A faluban mindenki szerette. Legjobban mi, gyermekek.

Amikor megláttuk, hogy felülről vagy alulról jön, a nagyvályúnál a gyermeksereg azonnal félbehagyta a sárpuskázást. Tudtuk, leül Mózsi bácsi, mihelyt ideér. Nem mehet úgy el. Körbefogtuk. Mind igyekeztünk minél közelebb kerülni hozzá. Mondjon valamit – biztattuk.

– Hát én már nincs mit mondjak. Amit tudtam, eddig már mind elmondtam – szabadkozott a jó öreg. Köhécselt.

– Milyen bőrből van a csizmája? – kérdezte valaki.

– Ez? Hát medvebőrből – terpesztette szét vöröscsizmás lábait.

– Medvebőr?! – ámuldoztunk. – Aztán hol kapott medvebőrt?

– Hát az úgy volt... – Ekkor már tudtuk, hogy ezt is érdemes lesz meghallgatni. Egy moccanás sem volt közöttünk. Így figyelni! Ezt megnézhetné volna még a tanító úr is!

– Hát az úgy vót – kezdte újra –, hogy mentem az erdőre jáér. Eppen svadtunk bé Várhegy oldalába, amikor a marbák egyszerre csak megálltak, mint a cüvek, és kezdtek rusnyán horkolni. Nézek elé, s nem látok semmit. Nézek hátra, s hát egy nagy medve nagyra terpesztett szájával pontosan a szekérfaránál. Most kap bé szekerstől – gondoltam azonmód birtelenjében. Erre sebesen elékiáltok a csábalinak: Hó! Curiké! Azok birtelen meglökték úgy vissza a szekeret, hogy bátul a nyújtó a medve száján bé, s a seggin ki. Erre aztán lesirülék a szekérről, s a kerékszeget a nyújtó végibe bé.

Ezt már habota nélkül nem lehetett kibírni, de lecsendesedtünk. Ezt tovább is meg kell hallgatni.

A nyújtóra szorult medvének aztán egyik kézzel megragadtam a fülét, a másikkal meg a farkát, s olyant sítettem rajta, hogy a nyújtón forogni kezdett, mint a kiirtőskalács. Osztán mikor már gondoltam, hogy elszédült, fogtam a fejszét, és a fokával jól fejbekölintottam. Félre sem tudta kapni a fejét. Lebet eszibe sem jutott. Aztán ott helyben megnyírtam. Onnat van a medvebőr.

Úgy elmondta, hogy láttuk, ebben aztán egy csepp hazugság sincs. És minden gyermek jól meg volt nyugodva, hogy ez aztán jól sikerült.

Mégis van esze Mózsi bácsinak! Nem is rezel be hamar. Szóltak az elismerések.

– Egyebet nem látott? – kérdezte valaki. Láttam, hogy éppen indulni akart, de visszasaereszkedett.

– No hát no – dűnnyögte. – Látni láttam, hogyne láttam volna.

– Mit? Mit? – kiáltottuk többen.

– Hát vaddisznót.

– Hányat? Sokat? Nagyokat? Mit csináltak? – hulltak a kérdések.

– Sok nem volt, csak kettő, de osztán nagyok. Kanok. Hogy mit csináltak? Hát épenséggel verekedtek.

– Verekedtek? Aszta! Hogy verekedtek?

– Azok úgy, hogy marták, rágták, ették egymást. Hogy láttam-e? Má hogyne láttam volna. Azok ott a szemem láttára úgy megették egymást, hogy mind a kettőnek csak a farka maradt.

Erre aztán a csodálkozás-nevetéstől fogtuk a hasunkat, csurgott a könny a szemünkből, törültük sebesen, de már akkor Mózsi bácsinak csak a hajlott hátát láttuk, amint lefelé ballag alszegen.”

I. 7. Zete vára mondája (Nagy István)

„Valamikor a bonfoglalás korában szép büszke vár volt itt a Deság dombján. Ennek a tulajdonosa, a várkapitány, há a tulajdonosa, főura Zete nevű pogány úr volt, akinek volt négy leánya s két fia. S az egyik fia... pont akkor volt, mikor ezt a pogány vallást hagyták el, s tértek rá a katolikus vallásra, ugye a kereszténységre, akkor volt hogy a fia keresztény lett. Tehát az új vallásnak a híve lett a keresztény vallásnak, s ezért az apja megátkozta. Le akarta löni, vágni, szúrni, szóval meg akarta ölni na. Ez a lényeg benne, és a fia megsarkantyúozta a lovát, s átugratott a szemben lévő hegyre. Na és aztán a fiú, az megmenekült, hanem a vár akkor összeomlott. Abban a pillanatban egy hatalmas földrengés volt, vagy mi volt, s nem maradt meg a várból csak az alagsor, a pincehelyiség, ami alul volt. S ott a pincében a négy leánya állandóan fontak. Egész esztendőben fontak kenderkőcből aranyfonalat, s azzal híméztek. És minden Szent György napjának éjjelén az a várpincének volt egy vasajtója, az kinyílt, s akkor be lehetett kukucsálni, nézni, aki mert, be is mehetett. Éjjelkor nyílt ki, és az első kakasszögig volt nyitva. Aztán egy Botházi nevű ember is meghallotta, zetelaki ember, gondolta, elmegy, és benéz a várpincébe, ám, mit csinálnak ott a leányok. Há pontosan éjjelkor ott volt, kinyílt az ajtó, a vasajtó, és Botházi bácsi bement. De azt elfelejtettem volt mondani, hogy vitt volt egy átalvetőt, s az átalvetőbe ő kezdte rakni bele az aranyfonalat, aztán még itt is rakott egy kicsit, ott is rakott egy kicsit, közben a leányokkal beszélgetett. Kérdezte, hogy hát meddig fonják ők ott a fonalat, s híméznek. Azt mondták, hogy míg a tehenek édes tejet adnak, meleg tejet adnak... és a legények leányokhoz járnak. Elég volt a hozzá, hogy há megkésétt, és pontosan, mikor a kakas szólalt, lépett ki az ajtón. Az ajtó becsukódott, és Botházi bácsinak odaütötte a sarkát. S ezért Botházi volt... sánta volt Botházi bácsi. Úgy nevezték

az összes leszármazottait, hogy sánta Botháziak. Aztán még most is vannak belőlük, úgyhogy így lettek sánták a Botháziak Zetelakán.”

C. Népi időjósítás

I. 8. a. Hagymakalendárium (Nagy István és felesége)

„Karácsonytól január... amíg kitelik a tizenkét nap, akkor megfigyelik... A hagymát megvágják, levágják azt a borzós felét, s akkor szétszedik azokra a darabokra, s leteszik. Ketiőbe vágják, s lehámozzák azokat a szeleteket róla, és megsózzák. S olyan érdekes, hiába, hogy hagyma, s ugyanaz, hogy egyik megnedvesedik, s a másik szárazon megmarad. S amelyik megnedvesedik... megvannak melyik január, február, március... a tizenkét hónap. S amelyik megnedvesedik, abban eső lesz, több eső lesz. Amelyik szárazon megmarad, abban kevesebb eső lesz, száraz hónap lesz. Szóval így jóslatiak régebben, ez a hagymakalendárium volt. (...) ennek két része van. Az egyiket Luca napján kezdték, december 13-tól karácsony első napjáig, s akkor első napjától január 6-ig, vízkeresztig. Ezt a kettőt ugyanígy megcsinálták, és ezt a kettőt összevették.”

I. 8. b. Jóslás fenyőgallyal

„A fenyőgallyat levágták, s fordítva helyezték egy szeggel fel, a tornácfájához odaszegezték, s az volt a meteorológiai jelzés, időjárásjelzés. Hogyha annak az ága nagyon lefelé állt, akkor eső lett. Ha nem, s szépen felemelkedett, akkor azt mondták, hogy jó idő lesz. Ilyesmik.”

I. 9. a. A lidérc „tudományos magyarázata”

„Lidércekről... Szóval tulajdonképpen ennek van tudományos magyarázata. Hogy a temetőben láttak. Ugye éjjel a legények mentek hazra a vizitából, leányok a fonóból, s el kellett menjenek a temető mellett, mert hát itt volt az út. S akkor foszforeszkáltak a holttestek...vagy mit tudom, a fa, ami korhadt ugye a koporsó, ami korhadt a földben, és olyan érdekes lángot... Nem tudom, nem tetszett látni? A bükkfa szokott olyan érdekes lángot... Mikor a bükkfa korhadt este csak megy az ember, és figyelni, né te Uristen a bükkfánál egy fény mozog. De ahogy az ember mozog, úgy a fény is megmozdul, mer há elmozdul, s akkor ezzel ijesztgették, hogy boszorkányok vannak, vagy lidércek kijöttek, vagy hogy a halottak járnak, éjfélekor ne menj arrafelé, mert akkor elvisznek vagy ehhez hasonló dolgok.”

I. 9. b. A visszajáró halott „tréfás története” (Nagy István)

„Visszajárnak a halottak éjjelkor, kivált az olyanok, akiről nem emlékeznek meg. Vagy aki valami olyan bűnt követett el, mielőtt halt meg vagy azt a bűnét nem gyónta meg. Ezek nem nyugodhatnak, s akkor éjjel visszajárnak. Mint például a sátoros cigányokkal történt meg, hogy voltak ilyen vicces emberek, mint például Nagy János bácsi, ő erdész volt, és ugye ő sokat kellett éjjel járjon, nem tudom, mi, ő nem félt nagyon. Kitalálták, hogy meg kéne vicceljék a cigányokat. Eltemették az öreg bácsit, és elmentek este 11-12 körül, és az ablakot megkaparászták. A cigányok másnap elkezdték, hogy visszajárt az öreg móré, valami hiányossága van. Kérdezte János bácsi, há milyen hiányossága lehet? Vagy nincsen étel, vagy nincsen itala. Aztán másnap pálinkát vettek, s kitették az ablakba. János bácsiék elmentek, s a pálinkát szépen elvették, elmentek hazra és szépen megitták. Ez ment valamедdig, egyszer, kétszer háromszor. Érdekes, hogy a cigányok egyszer felfedezték, hogy az öreg nem éhes, mert ők ételt is tettek, de az ételhez nem nyúlt senki. Aztán valaki elmagyarázta, hogy vigyázzatok, mert János bácsi

játszák veletek, nem jár vissza az öreg, ne féljete, nem jön az enni, nem éhes, nem szomjas. De vagy báromszor, négyszer is megismételték ezt a figurát."

II. Tárgyi kultúra

II. 1. A kendermag vetése

"A kenderdolog kezdődött a veteményes földhöz hasonlóan jól előkészített talajba való kendermagvetéssel.

Ezzel aztán elkezdődött az asszonyoknak a más munkái melletti egész évi kenderdolog munkája.

A mag elvetése különleges szakértelmet kívánt. Meg kellett legyen a megfelelő sűrűség, hogy majd szép vékonyszálú kender nőbessen. Anyám többször megnézte, hogy kelt-e a kendere? Nem szedték-e ki a magot a verebek?"

II. 2. A kendermüvés

"Amikor aztán megnőtt, és a virágja porozni kezdett, kinyűttük. A gyökérből a földet jól leráztuk, és összemarék nagyságú csomókba a bezőkával (apró aljkender) összekötözzük. Minden csomó alját háromfelé szétfeszítve kikecskeltük, hogy száradjon. A szélén a durvább növéssű jó bokros virágú kenderszálakat meghagytuk magnak. Ezek szálából húztuk le azt a háncsot, amiből aztán apámmal a kerepelővel kötelet fontunk. Száradás után lelomoltuk, és jól hajló fűzfavesszőkkel nagyobb kötésekbe kötöttük."

II. 3. Kenderáztatás a Nyikón

"Vittük a Nyikóra áztatni. Kerestünk egy olyan gubét, ahol nem volt másnak kendere, és elég mély is volt, nehogy vízapadás miatt kiszáradjon. A kötésekkel jól egymás mellé szorítva lenyomkodtuk a víz alá. Megraktuk ágakkal, és rá kövekkel. Utána körbecövekeltek, hogy az áradás nehogy elvigye. Bizony volt úgy, hogy elvitte anyám nagy bánatára, hogy a télen nem lesz mit fonjon.

Ha a víz meleg volt, úgy tíz nap múlva volt a kendervetés. A már leiszapolódott kenderkötegeket kibúztuk a part szélére. Kioldoztuk, és a kicsi kötésekkel kezdtük paskolni a vízben. Fejünk fölött jól kanyarítva a végét jól odavágtuk a víz tetejére. Közben aztán forgattuk, hogy minden része fehéresre mosuljon. Aztán megfordítottuk, hogy a másik része is meglegyen. Amikor úgy egy kötés megvolt, a parton felállogattuk, hogy a víz húzódjon le róla. Ez így ment, amíg mind megmostuk.

Dolgunk végeztével száraz ruhába öltöttünk, a kender székérre raktuk, és hazavittük. Ezzel megvolt az egész napot kitöltő kendervetés. Jó időben szerettem, de rossz időben is ha kitelt az ideje, ki kellett vetni, nehogy túllázzon, mert akkor szakadt a kenderszál."

II. 4. Kendertilolás

"Otthon minden reggel kitergettük. Este be kellett szedni. Kirakodás, beszédés, amíg jól megszáradt. Ez után már esős időben is lebetett vele dolgozni a szőn alatt. De anyám jó időben szerette tilolni, mert jó szárazon és melegben jobban törött a pozdorja. Megfogott begyével egy kötest. Bal kezével a gyökeres felét rátette a tilóra, jobb kezével megfogta a tiló nyelvének fogóját, és jó erősen rácsapdosott a száraz kenderre. Amikor már jól összetörte, kezdte csapdosni a tilóhoz. A sok pozdorja csak úgy röpiült körülötte. Aztán törte, csapdosta a másik végét is. Beszorította, kibúzta és csapkodta. Utána a kettős-

nyelvű tilón buzigálta át, amíg az apró pozdorja is kibullt. Amíg mind megtilolta, két-bárom hét is el-telt, mert egyéb dolga is volt.”

II. 5. Héhelés

„A tilolás után a kendert megbéhelte. A sok sűrű hegyes szegekből álló hébelő kiválasztotta az apró, szakadt szálakat, és a hébelőn csomókban ez fennakadt. Ezt a csüpiüt aztán a szövőbe öltőnek használta fel. De erre a munkára már a hidegben került sor. Bent is tudott hébelni, amíg az kész volt.

A szép világosszürke, sefymes kenderszálcsonmókat azután anyám csomókba kötötte, és szépen egymásra rakta. Nagy meglepéssel nézte a nagy rakás kendercsukákat. Láttam, hogy boldog és megelégedett. A mezőről való betakarodás után egész télen lesz mit fonjon minden este.”

II. 6. Fonás

„Össze is gyűltek esténként az asszonyok hol az egyiknél, hol a másiknál. Pergett az orsó, berregett a fonókerék. És minden este végig volt, miről beszélgessenek. Nem álmosodtak el. Sokáig fontak. Én az asztalnál olvastam.

Minden esti fonás után az orsókat fel kellett motollálni. Ez egy T alakú kb. másfél méter hosszú deszkából készült alkalmatosság volt. Itt arra kellett ügyelni, hogy az átváltásokat ne tévesszék el, vagyis ne vessen kabalát, mert akkor a gomolyába való letekerésnél mindég akadt. Amikor a motollán megvolt a zserébmennyiség, a zserébszám, levették, és spárgával átkötötték, és így ez már készen volt a szapulásra.

A kenderfonás után hozzáfogtak a csüpiüfonáshoz, és később megfonták a gyapjat is, a fehéret és utána a szürkegyapjat.”

II. 7. A szapulás és sulykolás

„Amikor úgy farsang végére végeztek a fonással, a kenderfonal egy részét megszapulták. Ha nem volt nagyon sok fonál, akkor a szennyessel együtt rakták a szapulóba. Egy nagy kádba, a szapulóba belerakták először a szennyesebb holmit, aztán fennebb a többit, majd rá a szapulni való fonalat, majd leterítették egy durvább lepedővel, a dúrgával. Erre a kemenceszádából rárakták az összes hamut.

Az üst alá jól begyújtottak. Amikor a víz úgy jó kézmeleg lett, rámenték a hamura, hogy beázzon a ruha. A következő öntést már melegebb vízzel töltötték. A szapulókád bukját alul szalmatekerccsel dugták be, hogy a lúgos víz lassan csordogáljon a cseberbe. Innen az üstöt mindég újratöltötték, és jó forrón töltögették, ahogy itta el a kád. Ez így ment egy reggeltől estig. Aztán úgy hagyták egy nap, hogy keljen a ruha és a fonal. Ez volt a szapulás.

Második nap, amikor jó meleg volt minden a kádban, kiszedték és kivitték a patakra. Ekkor még jég volt a vízben, és elég hideg. A mosópadon aztán a vízbe rázogatott még gőzölgő ruhát jól kisulykolták. Csavarták, paskolták, vízbe rázták, csavarták és paskolták, sulykolták. Ha a kezük megfázott, egy fazékba odakészített meleg vízbe ütögették a vörösré fázott kezüket.

Sulykoló mosás után mindent meg kellett kötölni, szárítókötélen szárítgatni. Száradás után a fonalat meg szoktuk húzni és rázogatni, hogy könnyebben lehessen letekeríteni.

Tekerőlevélre tettük, és gomolyákba letekerítettük. Ebből nekem is jutott. Mérgelődtem, amikor akadt a fonal.”

II. 8. Szövé

„Következett a fonal megvetése a szövőnek. Ezt a vetőszögre kellett feltekerni. A vetőszög egy négysarkú, keresztbefordítható, padlótól a gerendáig érő ráma. Ezt kellett tengelye körül forgatni, és a gomolyákról, csőről vagy matringokról több szálulag a fonalat feltekerni a vetőszögre. A hímeselek felvetéséhez hozzáértés kellett.

Amikor a felvetés megvolt, levették a fonalat, és egymásba fonták.

Osszeállítottuk az osztóvátát, vagyis a szövőszéket. Következett a fonal felhúzója a hátsó basajóra. Csépek közé húztuk, hogy minden szál egyenlő húzásban legyen, és a keresztcsép jól elhárjon.

Következett a befogás a nyüstitőkbe. Két-, három- vagy négynyüstösöket szövtek. Ezt kettő kellett végezze. Egyik mindig én voltam. Unalmas dolog! De ha Firtos mamámmal fogdostam még melléje mégölő is volt. Még a nyüstitel is spórolt. Mondtam, kezdje könnyebb, mamám! Adjad, ne mondj annyit! Nem megy bele, mamám! Ne tudj sokat! Aztán egyszercsak megállott. Fogja, no! Nyújtottam a szálát. Húzd ki no! Hallgass! S hallgattam.

A nyüstbe való befogás után a bordába már valamivel hamarabb ment. De itt is volt kibúzás. Az indulatok visszafogására, legyőzésére ez nekem jó tréning volt. De azért szerettem mamámat, mert mindig azért jött, hogy segítsen a dologban. És szomorúságokban.

Anyám, ő hallgatott rám. Minden szerkezetet segítettem összeállítani, és ha kellett javítani, beállítani.

Amikor beállott a szövő, működtek a lábitók, jól nyitottak a nyüstök, a vetőlőbe kellett csőröljem a csöket. Ezt a csőrölőkerékkel tekertem jó sebesen, mert minden délután anyám beszött egy kosár csőt. Aztán mindig én kellett neki csőröljek, mert az én csőim nem bomlottak meg.

Aztán egy percre is beült a szövőbe. Kettő-hármat ütök, azgal is előbb vagyok – mondta nevetve.

Vasárnap és ünnepnapokon soha nem ült bele a szövőbe, de más napokon, ha nem volt olyan mezei munka vagy halaszthatatlan otthoni dolog, minden percet felhasználta a szövésre.

Ha egy véggel végzett, tette fel a másikat. Kender után a gyapjú. Szött lenvásznat, ha lent kapott a gyártól. Szött gylcsot is a masinafonalból.”

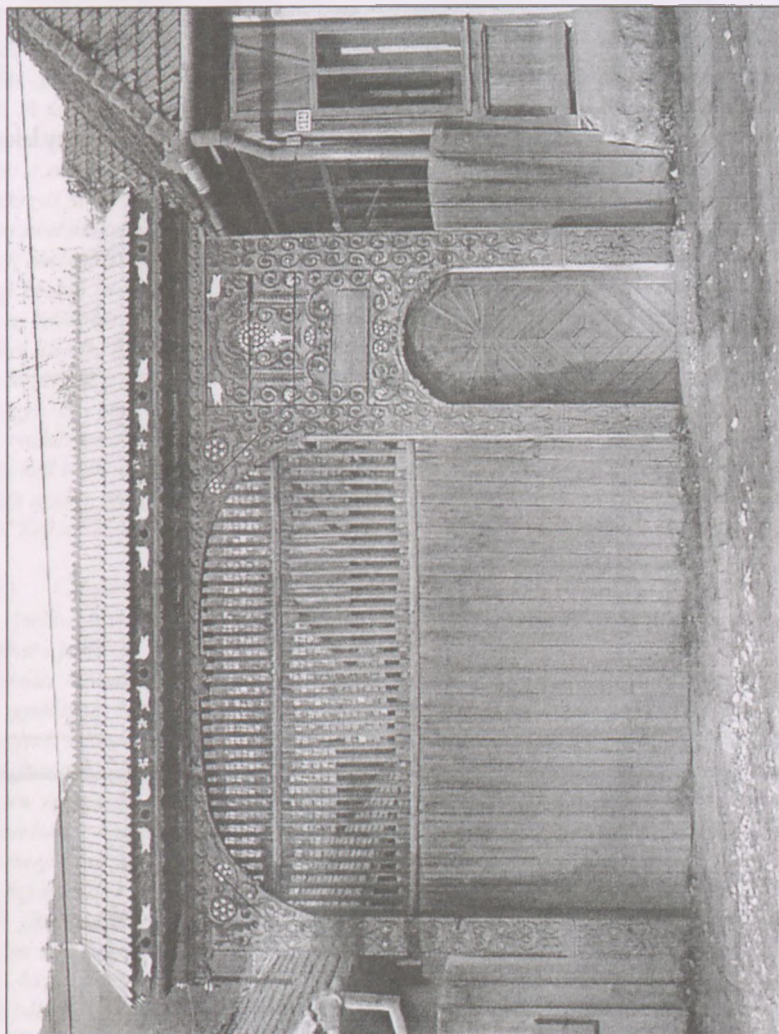
II. 9. Népi hangszerek készítése: doromb, kürt, tilinkó

„Ha a jubok jól jártak, leültem, és először a dorombcsinálásba fogtam. Ez a legkönnyebb. A vessző végén a háncsot kissé berostoztam, és marokra fogva kissé meg kellett sirtetni, hogy a héj elváljon a fás résztől, hogy le lehessen húzni. Egyujjnyi hosszú darab végéről a zöld részt a bicska élével lesúroltam. Már csak fújni kellett. Ez már a kürt fúvókájának is jó volt.

A kürt a vastagabb háncsból készült. A botnyi hosszúságú darabot, amelyen nem volt ág vagy bog, a héjat kezdve a vékonyabb végétől slégen, úgy háromujjnyi távolságra folyamatosan be kellett egyenletesen vágni a fás részig. Utána lefejtetni úgy, hogy ne szakadjon el. Ez után következett az egymásra tekerés, és a végén egy szűrővel megtűzés, hogy ne bomoljon meg. A vékony végébe a ceruzányi lyukba bedugtam a doromb végét. Amikor megfújtam, a jubok mind felkapták a fejüket, és a bárányok ijedten álltak meg a szaladásban.

Aztán terelgetés közben elkészült a tilinkó is. Az ennek való háncsot is, egy jó arasznyit le kellett húzni, az egyik végét bedugni, és a másik végébe egy olyan dugót vágni, amelyiken rés maradt, és levegőt lehet befújni. A háncson vágott slég nyíláson szép, furulyához hasonló hangot lehetett varázsolni. Háncsfurulyának is lehetett volna nevezni. Egyhangú háncsfurulya.”

II. 11. Felújított széke kapuk Máréfalván

III. Társadalomnéprajz

III. 1. A falu gazdaságainak sorsa⁵⁵

Házszám	A gazda neve (születésem idején)	A gazdaság helyzete ma, 1998-ban.
1.	Marosi Domokos	egy öreg asszony lakja
2.	Márton Juliánna	lebontva
3.	Vári Domokos	üres
4.	Demeter Ferenc	egy öreg asszony lakja
5.	Lukácsi Júlia	eladva, üres
6.	Tiboldi Juliánna	eladva
7.	Bálint Domokos	eladva

III. 2. Akik tanultak, és elhagyták a falut⁵⁶

1.	Jakab Zoltán	tanító
2.	Jakab László	mester
3.	Bálint Dezső	tanító
4.	Farkas Dénes	lelkész
5.	Farkas Zsuzsánna	nővér
6.	Farkas Ferenc	sofőr
7.	Farkas Etelka	nővér asszisztens

III. 3. Házassággal mentek el⁵⁷

	név	hová ment el
1.	Tiboldi Ida	Martonos
2.	Tiboldi Zsuzsánna	Martonos
3.	Márton Erzsébet	Siménfalva
4.	Márton Berta	Újszékely
5.	Farkas Ida	Székelykeresztúr
6.	Fülöp Emma	Udvarhely
7.	Fülöp Géza	Székelykeresztúr

⁵⁵ A memoár szerzője a település összes (54) portájának sorsát nyomon követi. Jelen dolgozat keretében csupán a táblázatok fejlécét és kezdő sorait közlöm.

⁵⁶ Az emlékiratban Bálint Dezső tanító 29 személyt nevez meg, aki továbbtanult, és így elköltözött a faluból. Ezúttal szemléltetés kedvéért csupán a néptanító által készített táblázat elejét közlöm.

⁵⁷ A táblázat szerint 23 személy hagyta el házasság révén a települést.

III. 4. Társas munkák

a.) Erdőlés

„Kora tavasz a favágás ideje az erdőn. Az árkokban még tart a makkcsokodó jég. A hűvös szel-
lőben halkan zúg az erdő. Itt-ott csattan a fejsze, muzsikál a harscsafűrész. Majd recsen, és sűrű ropo-
gással nagyot suppan valahol egy öreg fa. Elérte végzete, hogy átalakuljon, hasznára legyen a világnak,
hogy helyét átadja az új hajtásoknak, a jövőnek. A falu férfijai vágják a következő télre a tűzelőt.
Gyermek is van ott, akinek még nehéz a fejsze, de magával hívott két szegény rongyokba bújít öreget.
Korukhoz képest igyekezettel mozognak. Muszájból vagyunk ott mind a bárman.

Bár nem könnyű az erdei munka, mégis szerettem. Csak addig sajnáltam a fát, amíg belevágtam
a fejszét. A fa amíg áll, tud suttogni, susogni, zúgni, süvíteni és beszélni a bús őszi széllel. Az utolsó
hangja a zuhanással járó robaj, és kész. Vége a fának. Elhal a gyökér is, mert nincs már szükség rá.
Megszűnt a mindennel dacoló büszke fa. Amíg élt, mind fennebb, magasabbra törekedett, és mind job-
ban igyekezett ott megkapaszkodni, ahol született, ahol leélte életét. Az öreg fa nem is él meg másutt.
Már nem lehet átültetni. Gyökereit vesztí, és akkor koronájának nincs táplálék idegenben. A fa ott érzi
jól magát, ahol született, ahol megszokta. Halála után átadja magát szülőföldje hasznára. Úgy darabol-
juk, hogy közben minden részének a hasznára gondolunk. Forgatjuk, hasogatjuk, válogatjuk, rakosgat-
juk. Lesz belőle borona áll vagy ekének göröndő. Ez a bog nélküli szép darab jó lesz egy kéthyelvű
kendertörő tilónak. Kerül szekérágasnak való is. Ezeket eszközfának mondják. Az ilyeneknek a héját
megsapsdossuk, hogy egyenletesen száradjon, ne főjön meg. Ezeket külön rakjuk. A tűzgerendának va-
lókat, vagyis ami csak tüzelni való, jól felhasogatjuk, kaszajba rakjuk négy jó erős cüvek közé. Az
ágakat a rakás mellé. Ezek adják majd a kenyérsütő kemencék lebjét. A cirét is egy rakásba dobáljuk.
Tisztába kell tenni az erdőt. Csak a makkos fák maradnak állva, amelyeket az erdész kijelölt. Ezek
mind szép egyenes, egészséges bükkfák vagy tölgyfák. Nem szabad kivágni. Ezek termik és hullatják a
makkot. Kell a vadnak és a jövő életnek.”

b.) Cséplés

„Amikor kisebb voltam, jó volt távolról nézni a cséplést. Csiholt, zúgott a gép, és nagy volt a
csűrkeremben a porfelhő.

Iskolás koromban már kosarakkal hordtuk a polyvát, töreket a tartóba. Mi, gyermekek segítet-
tünk is egymásnak. Egy része hordta, a többi taposta a polyvát. Nem volt kellemes, de megszokott volt,
hogy a polyvát mi kell elhordjuk. Igyekezni kellett, mert ha a gép mellett meggyűlt, baj volt vele.

A felnőttek is izgadtak a nagy porban. Volt két kévehányó az asztagon. Két lány vagy asszony a
cséplőgépen, és az etető, aki a kioldott kéréket eregette begyével a gép dobjába. A szalmát hárman vagy
négyen hordták a kazalra, aminek a tetején két kazalrakó egyengette, formálgatta a szalmakazalt úgy,
hogy ne menjen belé az eső. A szemnél, a gép végénél ketten zsákoltak. Ott volt mindég az ellenőr, aki
ügyelt, hogy minden le legyen mérve és felírva. Nem volt szabad eldugni.

A gépész, miután beindult a munka, egy félreeső árnyékból figyelte a gépek működését, zúgását.
Ha valami nem kezdett rendesen működni, szűnyodtában is észrevette.

A háziasszony a kínálgatás előkészítésével foglalkozott. Szeletelte a friss, foszlós kenyeret, kömé-
nyezte a pálinkát, elárakta, és amikor az asztaggal végeztek, szépen tessékelt mindenkit, hogy egyet fal-
jon, és »döcsön fel egy pohárral«.

De hogy ennyi ember legyen a cséplésnél, el kellett menni máshoz segíteni, hogy aztán visszasegít-
sék. Bizony még egy hétig is reggeltől estig a gépnél kellett lenni. Anyám eléggé sajnált, de nem volt mit
tenni. Így volt ekkor minden évben. Aztán örvendtünk, amikor hozzánk is beállt a gép, és mindenhova
jutott munkás nálunk is.

Ment a cséplés. Ömlött a mag. Közözttem, mértük a zsákokat. Nem kellett otthon a szemnél legyek. Én voltam a bázgazdája 16 évesen.

Aztán jött anyám, hozta a kínálást. Mindenki koccintott velem. Anyám megemelte kötényét, és könnyet törölt ki a szeméből.

Nézte a zsákokat, az évi munkánk, szántás, vetés, aratás eredményét. Marad-e valami? Kérdezte, mert sajnos akkor nagy beszolgáltatást kellett teljesíteni. A bektár beszél – mondta szárazon az ellenőr. Számolt, és kirotta a mázsákat. Még le is kellett vigyem Keresztúrra a bázáboz. Alig adtak érte valamit. Inkább fuvardíj volt.

Eladtuk a szép tinót, malacokat, és jó drágán megvettük a kenyérgabonát. 1945-öt írtunk.”

A fénykép mint narratívum

Kísérlet egy egyéni fényképállomány értelmezésére

SZALMA ANNA-MÁRIA

1. Gondolatok a fotográfiáról

A fotográfia kétségbevonhatatlanul fontos és termékeny kapcsolatot tart fenn az etnográfia különböző ágaival. Hoppál Mihály szerint a fotózás önmagában is társadalmi cselekvésnek minősül, terméke pedig nagy mennyiségű dokumentumot tartalmaz.¹ A fotó a kéziratokhoz, filmekhez, hangzó anyagokhoz, műtárgyakhoz hasonlóan forrásnak minősül, mely által különböző jelenségeket lehet elemezni.² Forrás azáltal, hogy képes olyan „vizuális információt”³ átadni, amely más formában nem áll a kutató rendelkezésére, de forrás azáltal is, hogy az egyéb forrástípusok mellett, az intellektuális élményt vizuálissal kiegészítve illeszkedik bele a képződő (szöveg)korpuszba; mintegy segédanyagként, illusztrációként funkcionál.⁴ A fénykép tehát dokumentum, s mint ilyen, dokumentál. Szemiotikai szempontból tehát a fénykép index, és nem ikon vagy szimbólum, indexikus jellegét hivatott bizonyítani az a tény, hogy mindmáig mint „jelentős dokumentumerővel bíró tárgyat értelmezzük”⁵. Első látásra ez logikusnak és egyszerűnek tűnik, ám alaposabb vizsgálódás után kiderül, hogy korántsem ilyen egyszerű megérteni a fényképeket, azok működését. Mit dokumentál a fénykép? Ha általánosítani akarunk, azt mondhatnánk, a fénykép a valóságot, annak egy részét mutatja meg nekünk, a reális élet valamely aspektusának dokumentuma. „Egy fotó megfellebbezhetetlen bizonyítéka annak, hogy egy bizonyos dolog

¹ Hoppál M.: 1992, 109.

² Granasztói P.: 2004, 65.

³ Stemlerné Balog I.: 1988, 5.

⁴ Lásd Orbán Balázs munkásságát, aki már a fényképezet korai fázisában is rögzített helyszíneket a technika kezdetlegessége ellenére is, ha csupán metszetként tudtak is bekerülni ezek a fotók a könyvekbe.

⁵ Béres I.: 2004, 186.

megtörtént.”⁶ Ahol elbizonytalanodunk, ott a fényképhez folyamodunk, mert szeretnénk azt állítani magunkról, hogy a valóságról értekezünk, így a fotót gondolkodás nélkül az „objektív” jelzővel ruházzuk fel.⁷ Nem véletlenül kapta a fényképezőgép lencserendszere az „objektív” elnevezést⁸, mely lencserendszer az emberi szemet helyettesíti a fényképezés aktusában.

De mi is a valóság? Ezen kérdés megválaszolása igen bonyolult és nem is tartozik szervesen tanulmányom témájához. A kérdés megfogalmazása azonban szükségesnek bizonyult, hogy a fotót a közvélemény (és olykor a kutatás) által ráaggatott, de rá nem (minden aspektusában) jellemző tulajdonságoktól megfosztjuk. A festészettől nem vár el senki ilyen mértékű objektivitást, sőt a festészetre általában egyenesen a „szubjektív” jelzőt ragasztjuk, pedig a fotográfia elődjeként könyveli el sok kutató, s ha azt nézzük, hogy a kezdetekben úgy tűnt, hogy a festők kenyerét veszik el a gomba módra szaporodó fényképészeti (és festészeti) műhelyek és sok ügyes üzleti érzékkel rendelkező festőből lett fotográfus⁹, a festészet és fotográfia egymással kapcsolatba állítása nem tűnik indokolatlannak (nem beszélve arról, hogy maga a képiség is kapcsolatba állítja e két területet). Igen ám, csakhogy a fénykép az első „technikai kép”, melyet apparátus állít elő.¹⁰ A fénykép megszületése által először történik meg, hogy „a külső világ képe az ember teremtő beavatkozása nélkül, szigorú determinizmus jegyében, automatikusan formálódik meg.”¹¹ Ha a festő teremtő szerepétől különbözik is a fotográfus szerepe, mégiscsak van szerepe: a jelenség kiválasztásában, a „többi”-től való elkeretezésében, „kivágás”-ban, mely tulajdonképpen „kiemelő módszer”¹². És itt el is érkezünk ahhoz a pillanathoz, amikor megkérdőjelezhető a fénykép objektivitása. Hiszen nem képes a valóságot mint olyat visszaadni, hanem annak egyszerre csupán egy aspektusát, ez pedig „önkényes szelekció”¹³ eredménye, a fénykép „ennélfogva valamilyen átírás eredménye: a tárgy tulajdonságai közül csak azokat a vizuális tulajdonságokat ragadja meg, amelyek az adott pillanatban és egyetlen nézőpontban mutatkoznak meg.”¹⁴ Így tehát a fénykép „konvencionális rendszer”¹⁵-ként fogható fel. A fénykép egyszerre „rögzít és ábrázol”, valamint „szelektál és körülhatárol”¹⁶. A fotó „a tér és az idő vékony szelete”¹⁷, s így

⁶ Sontag, S.: 1981, 12.

⁷ Béres I.:1992, 3.

⁸ Bazin, A.: 1977, 515.

⁹ A fényképezés kezdeti fázisáról lásd pl: Kreilisheim Gy.: 1998

¹⁰ Flusser, V.: 1990, 13.

¹¹ Bazin A.: 1977, 515.

¹² Végvári L.: 1977, 72.

¹³ Bourdieu, P.: é. n., 226.

¹⁴ Bourdieu, P.: é. n., 226.

¹⁵ Bourdieu, P.: é. n., 226.

¹⁶ Fejős Z.:1999, 6.

valóban elmondható, hogy „létezik vagy létezett valami olyasmi, ami a képen látható”¹⁸, de nem mondható el az, hogy a kép a valóságot adja vissza. A szakirodalomban legtöbbször esetben az idézőjelbe tett „valóság”-gal találkozom.

És még tovább haladhatunk ezen a vonalon. Mert az, hogy a fotográfus a fényképezés aktusában önkényesen elkeretez egy aspektust és azt rögzíti, az a fotográfia technikai lehetőségének is függvénye: csupán a lencse által befogható részletet lehet fotózni. De előfordulhat, hogy a lencse elé álló ember is akarva-akaratlanul torzít a „valóságon”, hiszen a fénykép nem csupán az emberi életmódról tájékoztat, hanem az „életviteli modellről”¹⁹ is, a fénykép nem feltétlenül azt mutatja meg, hogy a lefényképezett milyen, hanem hogy „az illető egyén (réteg) milyennek szeretné látni önmagát”²⁰. A fénykép ezen jellegzetességéről itt nem kívánok hosszabban értekezni, a továbbiakban példákkal alátámasztva bővebben esik majd szó róla.

A fénykép „egy kémiai úton létrejött képmáskészítő eljárás eredménye”²¹. A (fény)kép „mágiája”²² megjelenésétől kezdve hatalmába kerítette mind készítőit, mind készítettőit, használóit²³; a technika fejlődése és a megfizethetővé válás következtében már a 19. század végén is ritka az a család, amelyiknek ne volna egy-két műtermi fotográfiája²⁴. Mai világunkban valósággal elárasztanak a fényképek, hiszen távol vagyunk már attól a pillanattól, amikor Daguerre-nek 1840-ben sikerült ezüstlapon átmenteni egy pillanatot az utókornak, de ehhez cserében lencsevégre kapott áldozatának kerek egy órát kellett mozdulatlanul ülnie.²⁵ A felszerelés és a technika a századfordulóig egyszerűsödött ugyan, de nem annyira, hogy a műtermekből, mesterek (?) kezéből kikerülhessen a fényképezés. A Kodak jelszava, mellyel piacra dobta az első kézi gépet, mérföldkövet jelentett a fotográfia történetében: „Ön csak nyomja meg a gombot, a többi a mi dolgunk.”²⁶ Attól a pillanattól is meglehetősen távol vagyunk, amikor a család számára valódi ünnep a pillanat, mikor villan a vaku, és ez tükröződik az előhívott képen is. Ma ott tar-

¹⁷ Sontag, S.: 1981, 30.

¹⁸ Sontag, S.: 1981, 12.

¹⁹ Kunt E.: 2003, 72.

²⁰ Stemlermé Balog I.: 1988, 6.

²¹ Kunt E.: 2003, 134.

²² Romsics I.: 2000, 79.

²³ Természetesen a fénykép, mint minden újdonság, félelmet is keltett az akkori emberben, s számos gyanúsításra adott okot. Ilyen például az a hiedelem, hogy a fotográfus „aranycsinálás céljából” gyűjti a napsugarakat vagy hogy apparátusa lencséjéből különleges, gyógyító erők áradnak. Kreilshheim Gy.: 1998, 12.

²⁴ Romsics I.: 2000, 79.

²⁵ A fotográfia történeti alakulásáról általánosan és magyar vonatkozásban lásd.

²⁶ Kreilshheim Gy.: 1998.

tunk, hogy a fotográfia²⁷ „deszakralizált” világában meg sem lepődünk, ha elődeink számára elképzelhetetlen intim pillanatot szemlélhetünk olyan emberekről, akiket még csak nem is ismerünk. A sztárok, politikusok életébe akarva-akaratlanul bepillantunk, legújabbán az ún. valóságshow-k megnyitották az utat a kisember felé: tulajdonképpen bármely pillanatát elleshetjük némely embernek. „Napjainkban, amikor a Gutenberg-galaxis alkonyáról egyre többet beszélünk, amikor az információk több mint 75%-át már nem a nyomtatott betű, hanem képek útján nyerjük, a tudomány nem lebecsülendő feladata a képeknek az ember életében betöltött szerepét tisztázni. A kép az emberiséggel együtt született, vele élt és él, visszatükrözi az emberi létet a képalkotásban éppúgy mint a képfogyasztásban.”²⁸ A fénykép megtalálta helyét a kultúrában – enkulturálódott²⁹ –, a különböző tudományokban³⁰, valamint a társadalomban is. E bonyolult kapcsolat-hálót próbálok a következőkben áttekinteni.

1.1. A FÉNYKÉP ÉS A KULTÚRA, TÁRSADALOM

Ahhoz, hogy a fotográfia és a kultúra közötti bonyolult kapcsolathálót felgöngyöltsük, elsősorban tisztáznunk kell a kultúra fogalmát. Ezen esetben a Kunt Ernő által javasolt kultúradefiníciót használom: „legtágabb értelemben azon szerzett (agenetikus) ismeretek összessége, melyek az ember közösségi létéhez szükségesek, s azt lehetővé teszik”³¹. A fénykép esetében elsősorban egy vizuális kultúráról beszélhetünk, a fenti kultúra-meghatározásból következően azon szerzett információkat jelöli, melyek vizuális úton (a szem – az ember legfejlettebb érzékszerve – által) jutnak el az emberhez, a kultúra használójához. A fénykép kulturális környezetünk szerves része³², s mint ilyen az ember természetszerűen viszonyul valahogyan hozzá. Ez a viszonyulás több szinten is tettenérhető.

A fényképhez alapvetően kétféleképpen lehet viszonyulni (akár egyszerre is): 1. mint „fizikai tárgyhoz” és 2. mint „társadalmi entitáshoz”³³. Ez a felosztás nem tekintendő éles elhatárolásként, hiszen a fénykép tárgyi mivoltában is impli-

²⁷ Talán nem is helyes már ez esetben fotográfiáról beszélnünk, hiszen az élet minden területéről mindenféle képek készítése bárki számára elérhető, és ez nem egyenlő a még ma is működő művészetként felfogott fotográfiával.

²⁸ Tarcai B.: 1996, 453.

²⁹ Kunt E.: 2003, 134.

³⁰ A fényképezőgép, videó a kultúra „nonverbális” területeinek kutatását tette lehetővé új megközelítésben. Olyan tudományterületek jöhetnek létre, mint a kinéziskutatás, proxemika, koreometrika. Kunt E.: 1995, 25.

³¹ Kunt E.: 2003, 151.

³² Erről lásd bővebben: Kunt E.: 2003, 72–73.

³³ McLean, W.P.: 1982, 173.

kál társadalmi vonatkozásokat³⁴, a fénykép jobb megismeréséhez azonban szükség van erre a kategorizálásra.

1.1.1. „A film és a tévéműsor megvilágítja a falat, fölvilan és kialszik; az állókép viszont tárgy is, súlytalan, olcsón előállítható, könnyen hordozható, gyűjthető, tárolható.”³⁵ Tárgyként lehet dísz, dekorálhatjuk vele környezetünket, s így a többi környezetet díszítő tárggyal lép kapcsolatba. A fénykép emlékeztet is, tehát az embert körülvevő más emléktárgyakkal is kapcsolatba hozható³⁶. A néprajz és a fotográfia kapcsolatában jelentős változás figyelhető meg: korábban a fénykép mint valamely néprajzi jelenség „képi reprezentációja” volt érdekes, mára már maga is „néprajzi témává”, „kutatás objektumává”³⁷ vált, tárgyi mivoltában is a figyelem középpontjába került³⁸. A múzeumok manapság már nem csupán azért gyűjtik a fotókat, hogy dokumentálni tudják az adott tájegység, település viseletét, népszokásait, hanem a fénykép mint értékes muzeális tárgy kerül be az ezzel (is) foglalkozó intézményekbe. Ebben a vonatkozásban bejön a (mű)tárgy anyagi mivoltának kérdésköre is a kidolgozás, konzerválás, tárolás által³⁹.

1.1.2. A fénykép mint társadalmi-kulturális jellegű entitás kapcsán szót kell ejteni a képmásábrázolások előzményeiről és funkcióiról. Amennyire hasonlít a fénykép mint tárgy a többi tárgyra, annyira különbözik is tőlük, s ezt a másságot a „kép-jellege”⁴⁰ adja. Ebből fakadóan kutatásakor „olyan sajátos kérdések is felmerülnek, mint a megjelenítés ténye, az ábrázolás és a vizuális konvenciók problémája”⁴¹. A magyar paraszti közösségekre az emberábrázolás az egyéni jegyek kidomborítása érdekében nem volt jellemző.⁴² Tipizáló, közösségi jegyeket hangsúlyozó ábrázolás természetesen létezett és létezik. Ezen látszólagos diszkrépancia ellenére is az immár több mint 140 éves múltra visszatekintő fotográfia „így vagy úgy valamennyi társadalmi réteg anyagi és szellemi műveltségébe beilleszkedett”⁴³. William McLean a fénykép szemiotikai jellegű megközelítésének lehetőségeiről írt munkájában említi, hogy a fénykép (akár az összes képmás) nem „anyagi struktúra”-ként válik érdekessé, hanem a „tartalom” által, „amellyel egy társadalmi csoport [...] tagjai itatják át” – azon csoport, amely használja, amely

³⁴ A dísz tárgyként használt fénykép szinte mindenkinél megtalálható, a fényképek teljes hiánya egyfajta társadalmonkivüliséget jelezhet. „Itt a fényképek hiánya a kapcsolatok elvesztésére utal.” Montvai A.: 1985, 141.

³⁵ Sontag, S.: 1981, 9.

³⁶ Fejős Z.: 1999, 5.

³⁷ Béres I.: 1999, 87.

³⁸ Fejős Z.: 2004, 19.

³⁹ Erről bővebben: Kincses K.: 2000, 8.

⁴⁰ Fejős Z.: 1999, 5.

⁴¹ Fejős Z.: 1999, 5.

⁴² Kunt E.: 2003, 93.

⁴³ Kunt E.: 2003, 72.

számára értéket képvisel⁴⁴. A fényképekhez kapcsolódik bizonyos esztétikai értékítélet, de ezt elsősorban „kulturális modellek irányítják”⁴⁵.

A 19. század 60–70-es éveitől az I. világháborúig a kép tömegcikké kezdett válni, egyre inkább kezdett szakítani az arisztokrácia portré-fest(tet)ő hagyományával, s így kezdtek „kitapinthatóvá” válni „a fotográfia és a társadalom kölcsönhatásának első jelei”⁴⁶. „A fotográfia hatása a kultúrára elsősorban nem esztétikai, hanem szociológiai, kultúrtörténeti és társadalmi probléma.”⁴⁷ A fénykép ajándékozása egyre elterjedtebbé vált széles társadalmi rétegekben, mely által kimutathatóvá vált egy bizonyos kapcsolatháló.⁴⁸ A viszonylagos sérülékenysége ellenére is időtálló, több generáción keresztül is fennmaradó fotó a megjelenített ember (csoport) életidején túlmutatva az utókor számára is beszédes maradhatott. Arról, hogy tulajdonképpen mit is beszélt el az utókor számára a fénykép, tanulmányom során még kitérek. Annyit mindenképpen meg kell itt említeni, hogy a fénykép meglehetősen „képlékeny”⁴⁹ kategória, hiszen egy jelrendszerrel operál, mely az ideálist, a mitológikust hivatott közvetíteni. A dekódolás hibásságával a megörökített fotó már nem törődik, nem törődhet, hisz a fotográfia élete hosszabb lehet az emberi életnél. A fénykép tehát nem reprodukál csupán, hanem cselekvési és létezési mintákat terjeszt, „egy szándékozott, elérendő vagy megvalósítandó eszmét valósít meg; nemlétezőből létezőnek tekintendő ténnyé alakítva ezt az elképzelést.”⁵⁰ A fénykép mind készítését, mind használatát tekintve cselekvésformaként (is) értékelhető, ugyanis a fényképezés aktusa szerepjáték abban az értelemben, hogy mindkét félnek (fényképező és fényképezett) ismernie kell a „fotografálás szabályait”, szabályjáték abban az értelemben, hogy „pontos civilizációs és kulturális szabályok határozzák meg a lefényképezhető és le nem fényképezhető dolgokat, illetve helyzeteket”.⁵¹ A fotográfia kezdeti szakaszában készült képeket összevetve a napjainkban, egyre nagyobb számban készült fényképekkel, tetten érhető az a folyamat, mely során a fényképezés fokozatosan rítusból emlékezési alakzattá vált. E folyamat bővebb kifejtésére a további alfejezetekben kerül sor, lebontva a család, illetve az egyén szintjére figyelembe véve Kunt Ernő *A fénykép a parasztság életében* című munkájának következtetését: „azt tarthatjuk legjellegzetesebb funkciójuknak⁵², hogy szerves részét képezik annak a folyamatnak, amelynek révén a kollektív kulturális hagyományok (folk-lore)

⁴⁴ McLean, W.P.: 1982, 173.

⁴⁵ Bourdieu, P.: 1982, 234.

⁴⁶ Tarcai B.: 1996. 454.

⁴⁷ Montvai A.: 1985, 8.

⁴⁸ Tarcai B.: 1996. 458.

⁴⁹ Béres I.: 1992, 3.

⁵⁰ Montvai A.: 1985, 19., 107.

⁵¹ Montvai A.: 1985, 19., 118.

⁵² A paraszti használatban levő fényképekre utal.

mindinkább családi hagyományokká (family-lore) váltak, hogy elvezessenek a konunkban kifejlődő egyéni hagyományokhoz (individual-lore)”⁵³.

1.2. A FÉNYKÉP ÉS A MIKROTÁRSADALOM EGY EGYSÉGE: A CSALÁD

A fotó beépülése a társadalomba természetesen azáltal mehetett végbe, hogy elsősorban a polgári-parasztpolgári családok integrálni tudták, kiegészítve, olykor helyettesítve ezáltal az őket körülvevő írott dokumentációt.⁵⁴ A 20. század eseményei már tükröződhetnek a családok által őrzött fényképgyűjteményekben is, hozzájárulva a nyilvános történelemhez⁵⁵ azáltal, hogy annak történéseit családra, személyre szabva jelenítik meg. A családkutatás szempontjából elengedhetetlenül fontos az illető család fotóhagyatékának tanulmányozása (is). „A családi albumok a család életének képes krónikái” – mondja Örsi Julianna a *Festmények, fényképek, filmek a családi emlékezés szolgálatában* című munkájában⁵⁶. A fotográfia így igen fontos szerepet kap az egymást követő generációk kapcsolattartásában, miközben a kutatónak is információt ad a „társadalom legszűkebb szférájáról”⁵⁷. A 20. században – melyet a kép századának is neveznek – leggyakoribbak a családi vagy privát fényképek.⁵⁸ Az 1980-as évektől kezdődően a társadalomtudományos diszkurzusban a családi fényképet mint „emlékezethordozó és -konstruáló” tárgyat értékelik. „A ráruházott szerepnek megfelelően – azaz hogy a valóság pontos megragadására képes –, a kezdetektől fontos eszköze mind az egyéni-kommunikatív, mind a kollektív-kulturális emlékezetnek.”⁵⁹ Véleményem szerint igen természetes az, hogy a család intézménye él a fényképadta lehetőséggel, hogy önmagáról „beszéljen” a kortársaknak és az utókornak. A 20. század elejével elkezdődik a nagycsalád intézményének felbomlása⁶⁰, az egység tartozás illúziója a fényképekben megmarad, létrejön egy virtuális család, mely hisz abban, hogy „ha dokumentálni” tudja, „hogy létezik még az egész, úgy azt nem is lehet megkérdőjelezni”⁶¹. Susan Sontag szavaival élve: „A fényképezés éppen akkor válik a családi élet szertartásává, amikor Európa és Amerika iparosodó országaiban sebészkes alá kerül a család intézménye. Miközben a nagycsaládból kiválik a kis-család, ez a nyomasztóan zárt egység, megjelenik a fénykép, hogy megörökítse és jelképesen helyreállítsa a családi élet fenyegetett folytonosságát és már-már meg-

⁵³ Kunt E.: 2003, 114.

⁵⁴ Balogh I.: 2003, 102.

⁵⁵ Kunt E.: 2003, 133.

⁵⁶ Örsi J.: 2003, 112.

⁵⁷ Örsi J.: 2003, 114.

⁵⁸ „A két fogalmat egymás szinonimájaként használom.” Béres I.: 2004, 190.

⁵⁹ Béres I.: 2004, 193. A kommunikatív és kollektív emlékezetről lásd Assmann, J.: 1999.

⁶⁰ Tarcai B.: 1996, 459–460.

⁶¹ Béres I.: 1992, 4.

semmisülő kiterjedtségét.”⁶² A kutató által ez a „tény” megkérdőjelezhető, de véleményem szerint (s úgy tűnik, kutatásom is ezt igazolja) ez sohasem kérdőjeleződik meg a fényképet készítő, használó ember, család által. A családi albumok, de az albumokon kívül őrzött családi fényképek is mind a család történetét hivatottak elmondani, mely történetben az adott család hisz, érdemesnek tartja elmesélni az utódoknak, érdemesnek tartja együtt nézegetni a már meglevő és az újonnan érkező tagokkal. A fényképek megmutatása a családba való befogadással egyenértékű, a fényképek nézése a családtag számára emlékezési rítus, a jövődöbéli családtag számára beavatási rítus⁶³. A családi fotó ugyanakkor túlmutat a család keretein, a „külvilág”, a szélesebb társadalmi rétegek felé közvetíti önnön kapcsolathálóját (a családon belüli vérségi kapcsolathálót is, de család és a már említett szélesebb körök közötti kapcsolatrendszert, társadalmi beágyazottságot is⁶⁴) vizuális úton, mely ugyanazt a szerepet töltheti be, „mint az adott kapcsolatrendszer verbális megnyilvánulásai”⁶⁵. A családi fényképezés „végtermékei nem különálló kijelentéseként érthetők meg”, hanem „kommunikációs folyamatként”⁶⁶.

A családi albumok, fotóállományok is természetesen magukon viselik az egyetemes változások jegyeit: míg nagyanyáink házasságkötésének pillanatát féltve őrzi egy-egy kép, addig a közelmúltban lezajlott esküvőkön, lakodalmakon már külön erre a célra felfogadott ember vigyáz arra, nehogy rögzítés nélkül szálljon el az ifjú pár valamely pillanata. Ennek egyenes következménye a régi, szépen „berendezett”, kronologikus szempontokat érvényesítő albumok megszűnte, hiszen a fényképek kaotikus rengetegében már igencsak nehéz egy rendszert kialakítani és azt fenn is tartani. E tartalmi, kivitelezésbeli változás együtt jár egy viszonyulásbeli változással is. A kisebb számban készült képeket a család nagy becsben tartotta, a kivételes alkalmat, melyből a fénykép készült, valódi ünnepnek tekintették. A fénykép „csak azokat a pillanatokot rögzíti, amelyeket ünnepélyességük kiszakít az időbeli áramlásból”, anyagválasztása „a tradicionális világ-szemlélet kategóriáinak és kánonjainak”⁶⁷ rendelődik alá. A családi fényképállomány tehát szelekció eredménye (hiszen fizikailag is lehetetlen volna mindent rögzíteni képekben), létezik egy „képzeletbeli lista” arra vonatkozóan, hogy mi fényképezhető és mi nem. „Érthető, ha ezen a virtuális listán csak a boldogság, illetve csak az szerepelhet, ami a családi memória örökülhagyásához fontos.”⁶⁸

⁶² Sontag, S.: 1981, 16.

⁶³ Erről lásd még: Montvai A.: 1985, 140.

⁶⁴ Örsi J.: 2003, 114.

⁶⁵ Montvai A.: 1985, 146.

⁶⁶ Musello, Ch.: 1984, 60–61.

⁶⁷ Bourdieu, P.: 1982, 228.

⁶⁸ Bogdán M.: 1999, 91.

A fénykép és család viszonyáról a tanulmány során lesz még szó – az eddig felsorolt jellemzők példaanyaggal is bővülnek, s az esettanulmányon keresztül remélhetően még inkább átláthatóvá válnak.

1.3. A FÉNYKÉP ÉS AZ EGYÉN

Ami a fénykép és család viszonyáról elmondható, az nagy vonalakban elmondható az egyén viszonyulásáról is a fotóhoz. Mégis indokoltnak tartom e probléma rövid kifejtését, ugyanis a tradicionális (magyar) kultúra és kutatás számára az egyéniség viszonylag újnak számít. A bevezető fejezetben szoltam már arról, hogy a magyar népművészetben igen kevés az emberábrázolás. Az ennek ellenére előforduló emberábrázolások „sematikusak, jelszerűek, inkább tipizálók, mint individualizálók”⁶⁹. A fénykép pedig elkerülhetetlenül individualizál, hiszen annak az egyénnek a fizikai tulajdonságait tükrözi, akiről készült. Ennek ellenére a fénykép uniformizál is, hiszen a fényképezettek „pózt” vesznek fel, szerepet alakítanak. „Minden egyes szerepnek megvan a maga jelrendszere, póza, gesztusa”⁷⁰. A 20. század első felében még „nem az énábrázolásról szól”⁷¹, hanem az imént említett szerep(ek)⁷² felvállalásáról. A hangsúly a szerepre utaló jegyek felvállalásán van, nem azon, hogy az én egyedi és megismételhetetlenként, minden más egyéntől különbözőként, eredetiként tűnjön fel. A néprajztudománynak (is) fel kellett figyelnie az egyénre, itt csak utalásképpen említtem a mára már igen gazdaggá és népszerűvé vált kutatási anyaggal rendelkező egyéniségkutatást annak minden aspektusával. „A személyiségnek a 19. század színpadán való megjelenésében hangsúlyos szerep jutott a fényképnek.”⁷³

2. Célok, módszerek

Tanulmányom kiindulópontjául Béres István *Elfelejtett képek egy terepgyakorlatról* című munkájának néhány gondolatát használtam fel, mely amellet érvel, hogy „a fotó (akár akció-, akár a hétköznapokban használt fényképekről van szó) nem egyszerűen események rögzített formájaként viselkedik, hanem narratívák kiváltójaként is, melyek egyaránt szólhatnak az eseményekről és a képekről. [...] Azaz ugyanarról a dologról [...] már két változatunk van: kép(ek) és szöveg(ek), és ehhez fog kapcsolódni az értelmező által gyártott metaszöveg mint a kutatás egyik

⁶⁹ Kunt E.: 2003, 93.

⁷⁰ Béres I.: 1992, 18.

⁷¹ Balogh I.: 2003, 103.

⁷² Például: fiatal lány, legény, katona stb.

⁷³ Béres I.: 2004, 190.

végterméke.”⁷⁴ A fénykép természetéről folytatott értekezés, valamint az eddig elvégzett kutatás tükrében saját feltételezésem – melyet várhatóan a téma kifejtése igazolni fog –, hogy a fényképek maguk is felfoghatók narratívumként, maguk is egy élet történetét dokumentálják. Az adott élet jelentős eseményei nem csupán az életről forgalmazott szövegekben jelennek meg, hanem a lakótérben megjelenő fényképeken, családi fotóalbumokban vagy az egyéb helyen tárolt fotók valamelyikén is. Azt próbálom kimutatni, hogy az egyént körülvevő fényképek éppoly beszédesek lehetnek, mint az egyénhez kapcsolódó más dokumentumok, szövegek. Kutatásmódszertani szempontból sem elhanyagolandók a fényképek vizsgálata által kínálkozó lehetőségek: felmutatható ezáltal is egy egyén társadalmi beágyazottsága (pl. hány fényképet őriz az általam vizsgált személy és ezekből hány fotón jelenik meg, összesen hány emberrel fényképeződött életében adatközlőm, az ezen belüli megoszlások kimutatása stb.), kirajzolhatók családon belül létező erővonalak. Ez csupán néhány felvillantott lehetőség, a teljesség igénye nélkül. Tanulmányom elsősorban arra vállalkozik, hogy bebizonyítsa: a fényképek maguk is viselkedhetnek narratívumként, ugyanakkor rákérdez arra, hogy a narratívumként felfogott fényképállomány tulajdonképpen mit képes „elmondani” az egyénről és mit nem. Nem állítom azt, hogy a fotóállomány önmagában elegendő lenne egy élettörténet rekonstrukciójához. Megfogalmazódott bennem az a kérdés is, hogy nem helyesebb-e megkonstruálásról beszélni. Nem állítom, hogy a fényképek által kínált narratívum – amennyiben valóban beszélhetünk ilyenről – fontosabb más narratívumoknál. Észre kell azonban vennünk, hogy a mára már teljesen enkulturálódott fénykép hasznosan bevonható, bevonandó vizsgálódásunk homlokterébe. Kutatásom esettanulmányként (is) felfogható, hiszen egyetlen személy konkrét esete által próbálom a fénykép kínálta lehetőségeket bemutatni. A fénykép mint narratívum nem az egyénről szóló egyetlen narratívum, hanem egy a narratívumok közül, mely ugyanúgy hozzájárulhat az élettörténetek re- vagy megkonstruálásához, mint a többi, (egyéni) életről szóló (szóbeli vagy írott) történet.

2.1. Az általam vizsgált fényképanyagot özv. Kercsó Ferencné, szül. Benedek Irma⁷⁵ tulajdonában levő teljes⁷⁶ fényképállomány képezi (mintegy 715 kép⁷⁷). A teljes fényképállományt számítógépre vittem, fokozottan odafigyelve a B. I. által alkalmazott osztályozási, csoportosítási módra: az albumban található

⁷⁴ Béres I.: 1999, 87–93.

⁷⁵ A továbbiakban B. I., ő anyai ágon nagymamám.

⁷⁶ Teljesnek a kutatás pillanatában nevezhető, ugyanis egyébként ez az állomány változik, erről a tanulmány további részeiben szó lesz. Ugyanakkor ez kizárja azokat a fényképeket, amelyek a család egyéb tagjainál vannak, de B. I. élete szempontjából relevánsak lehetnének egy másfajta megközelítésben.

⁷⁷ Számban ez több a több példányban meglévő fényképek miatt, ez a szám azt jelöli, hogy 715 különböző fotó van B. I. tulajdonában.

képeket A jelzéssel láttam el, ezt követi az oldal sorszámát jelölő számjegy, majd az oldalon belül kapott sorszám (így például az A1.2.7 jelzésű fénykép az általam először feldolgozott album második oldalán található hetedik kép). A borítékokban tárolt képek B jelzést kaptak, ezután a boríték sorszáma és az adott fotó sorszáma következik (pl. B17.3: tizenhetedik boríték harmadik fényképe), a bekeregetett képek K előjelzést kaptak. A borítékon belüli sorrendet nem bontottam meg, de a borítékok sorrendje esetleges. A fényképeken megjelenő szövegeket (hátoldalon datálás, lokalizálás, ábrázolt személyek/tárgyak megnevezése kézírással vagy cégjelzések, az előlapra nyomtatott „gyári” szövegek, mások által írt dedikációk, ajánlások, idézetek stb.) a fénykép mellé számítógépre vittem, jelölése megegyezik a fényképével, jelzettel ellátva.

2.2. Kutatásom jelentős mozzanatát képezi a fényképek kínálta (élet)történet, valamint az írott és szóbeli élettörténetek összevetése, ezért több és többféle szöveget vontam be vizsgálódásomba, melyeket B. I. hozott létre kutatói felkérésre vagy saját indíttatásból. Az így megképződött narratív és vizuális-narratív reprezentációk egymás kontrollanyagaként funkcionálhatnak a kutatásban. Ez a viszony nem az egyes narratívumok igazságtartalmát hivatott dokumentálni, nem célom a megélt események és a narratív reprezentációk közötti diszkrépancia kimutatása. Az élettörténetek hitelességének problematikája egyrészt a felvállalt szerzőség, másrészt „szimbolikus reprezentáció” volta miatt igen komplex⁷⁸, tanulmányom nem erre a kérdésre keres lehetséges válaszokat. Mégis azt kell mondanom, hogy a kutatásban a meglévő átfedések mellett éppen a vizuális és narratív reprezentációk közötti eltérések lesznek igen beszédesek, fontosak: mi az, amiről fotó készült, mi az, amiről B.I. történetekben emlékezik, mi az, amit mindkét médium közvetít, van-e olyan réteg, amely élesen elzárkózik egyik vagy másik médiumtól (ami nem beszélhető el/írható le vagy ami nem fényképezhető/fényképezendő le).

A felhasznált szövegek alapvetően négy típusba sorolhatók, egy-egy típuson belül egy vagy több szöveg is található:

2.2.1. Fényképeken megjelenő szövegek. Ezek azok a szövegek, amelyek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak egy-egy fényképpel, ezek azok a szövegek, amelyeket a fényképekre írtak. Ezeknek egy részét B. I. írta, ilyenek például a fotóalbumok fényképeinek nagy része, melyekre B. I. a készítési évet írta rá piros filctollal – a fénykép fehér keretére. A fényképek hátoldala is igen beszédesek lehet. A fényképeket kísérő rövid szövegek legnagyobb része rendkívül információközpontú: a címzettet, a feladót, a megjelenített személyek, tárgyak, helyek, helyzetek megnevezését, a fényképkészítés alkalmát jelölik meg, rendkívül szűkszavúan. Egy másik részük nem elsősorban az információközlésre törekszik, hanem dedi-

⁷⁸ Keszeg V.: 2005, 3.

kációkat tartalmaz (kicsengetési kártyák, dédunokákról küldött kép, esküvő alkalmából készült kép stb.) Az információkat ezek is továbbíthatják (küldőjük dátálja, aláírja a képet), azonban a hangsúly a fénykép ajándékként való átadására esik. Leggyakoribb formula a „sok szeretettel”, „üdvözlettel”. Kivételes esetben ezek a szövegek is lehetnek terjedelmesebbek: B. I. középső fia súlyos agyműtete után az Ausztriából küldött kép hátára egész levelet írt (B12.37).

2.2.2. Fényképeket értelmező szövegek. Ide tartoznak azok a – jobbra rövid – hozzáfűzések, amelyek egy-egy fotóhoz kapcsolódnak. Ezeket B. I. kezében az adott fényképpel fogalmazta meg, mondhatni elég „szükszavúak”, bár információban igen gazdagok ezek a többnyire egymondatos értelmezések. A fényképkészítés alkalmát és/vagy helyszínét, időpontját jelölik, esetleg készítőjéről/készítettőjéről adnak információt. B. I. gyermek- és leánykorára emlékezik legszívesebben, ezt bizonyítja az is, hogy ezt írásban is megörökítette, a szóbeli élettörténetekben is hangsúlyozza, hogy életének igen kellemes időszaka volt ez. Ezért a kutatás során ezeket a fényképeket egyenként a kezébe adtam és megkértem, mondja el, amit róluk gondol. Szám szerint 64 fotóról van szó, melyek gyermekkorától eljegyzéséig készültek róla. Az életének más szakaszaiban készített fényképek száma jóval nagyobb, ezért a többi fotó ilyen jellegű értelmezése nem valósulhatott meg, B. I. számára túlságosan fárasztó lett volna.

A 715 fényképből 25 kiemeltebb szerepet kapott⁷⁹: 2003 nyarán készítettem az említett fotók alapján interjút, amelyben élettörténetének elmesélésére kértem fel B. I.-t, irányítófonalul használva a képeket. A képek kiválasztása jórészt önkényesen történt, irányelvem volt, hogy minden életciklusnak, fordulópontnak legyen közöttük képviselője. Adatközlőm véleményét is kikértem, ő rendezte időrendi sorrendbe azokat, ugyanakkor az általam kiválasztott 24 kép mellé az ő javaslatára vettem be a 25.-et. A beszélgetés során a bevezető, ismertető felkérésen kívül nem tettem fel kérdéseket, szabadon hagyva a beszélgetés lefolyását. Ennek a beszélgetésnek ő maga adott címet is: *Rövid visszaemlékezés életem történetére*. A keletkezett szöveg besorolását a fényképeket értelmező szövegek közé az teszi indokolttá, hogy valójában itt is a fényképek fizikai valóságukban generálták a létrejövő szöveget.

2.2.3. Fényképekről szóló szöveg. Ebbe a kategóriába az az interjúszöveg került, amely a fényképek használatára (tárolására, B. I. életében betöltött funkciójára) kérdez rá, vagy a fényképez(ke)dés alkalmairól ad hírt – B. I. megfogalmazásában. Ez esetben a fényképek nem fizikai valóságukban képezték a beszélgetés alapját, csupán általánosan utaltam kérdezőskor rájuk, s B. I. is ilyen általános értelemben említette a fényképeket. Ugyanakkor ilyen jellegű szövegek beékelődhetnek a fényképeket értelmező szövegek közé is: egy adott fénykép értelmezése

⁷⁹ Ezeket számítógépre vitelükkor I jelzéssel láttam el.

tartalmazhat olyan megnyilatkozásokat, amelyek a fényképet használó emberre vonatkoznak. Ilyen például az I8 jelzésű fénykép, melynek értelmezésekor B. I. a fénykép készítésének körülményeit írja le, miközben megfogalmazza azt is, hogy a fénykép mennyire volt elérhető számára abban az időben (1941-ben, B. I. leánykorában).

2.2.4. Élettörténet(ek). 2005. december 30-án készítettem interjút B. I.-vel, melynek célja az volt, hogy elmondja élete történetét. Fontosnak tartottam, hogy sor kerüljön ilyen jellegű beszélgetésre az élet(történet) minél jobb megismerése érdekében. A B. I. számára valóban fontos – sorseseemény súlyával bíró – események ebben a szövegben megfogalmazódhattak, megképződtek a „befutott” élet-pálya csomópontjai. Elengedhetetlenül fontosnak tartom a szóbeli megnyilvánulást, a fényképektől „mentesen” megképződő szöveget, mert ez ad lehetőséget arra, hogy megválaszolható legyen: az, ami fontos B. I. számára, és megfogalmazódik ebben a szövegben, az fontosként jelenik meg akkor is, ha csak a fényképet szemléljük? A bevezető részben szótartam már a képződő szövegek esetlegességéről, „rekonstruktív jellegéről”⁸⁰; ezek mindig az adott időintervallumban alakulnak olyanná, amilyenek, s nagymértékben függnek az aktuális lelki- és egészségi állapottól, a rendelkezésre álló időtől, a beszédhelyzettől, a jelenlevő „hallgatóságtól” vagy annak hiányától stb. Ezen szöveg esetében is igyekeztem minél kisebb mértékben beavatkozni kérdéseimmel, bár helyenként kifejezetten megkívánta a beszédhelyzet néhány segítő jellegű kérdés megfogalmazását.

Ebbe a kategóriába sorolható az *Emlékezéseim a gyermekkorról* című anyag is, bár több szinten is különbözik az előbbi szövegtől: írott szöveg, B. I. saját indítatásból írta, s nem kutatói felkérésre. Gyermek- és ifjúkorát öleli fel ez az írott visszaemlékezés, s a *Rövid visszaemlékezés életem történetére* című, 2.2.2. alpontban bemutatott szöveg gyermekkorra és ifjúságra vonatkozó részének több eseményével találkozhatunk ismét ebben a szövegben. A referenciáját tekintve „élettörténeti epizód”⁸¹-ként felfogható szöveg értékelhető úgy is, mint az elbeszélte élettörténet (mely a maga rendjén a genealógia jegyeit is magán viseli azáltal, hogy az elődök életét a saját élettörténetnek részeként beleszövi, ugyanakkor a gyermekeiről való epizódban azok életének történetét is summázza, beleszövi a szövegbe) egy kiragadott és újra kidolgozott részlete, de tekintve, hogy az elbeszélte élettörténetnél korábban keletkezett, inkább úgy kell értékelnünk, mint egy, a leírás által rögzített változata az élettörténet egy epizódjának, melyet aztán a későbbiekben elő lehet venni, felhasználni, beépíteni az újonnan fo(r)galmazott történetekbe. Ezt támasztja alá az is, hogy a fényképek alapján elbeszélte élettörténetben hivatkozik is erre a szövegre: *Még elmondanék egyet, oda le van írva [...]*

⁸⁰ Niedermüller P.: 1988, 383.

⁸¹ Keszeg V.: 2005, 1.

Szót kell itt ejteni mindenképpen a közöttünk levő kapcsolat természetéről. Itt nem csupán egy kutató-kutatott közötti viszonyról van szó, hanem egy unokanagyszülő viszonyról is, amely elkerülhetetlenül rányomja bélyegét mind a B. I. által létrehozott szövegekre, mind az általam létrehozott metaszövegre. B. I. családjának én is tagja vagyok, fényképállományában rólam is vannak fényképek (én magam is küldtem neki fotókat), életének bizonyos eseményeiben én is részt vettem, a családban forgalmazott szövegeket eddigi életem során én is hallottam (sőt magam is továbbadtam). Ez egyrészt megkönnyítette feladatomat, hiszen a legtöbb esetben számomra valamelyest ismert vagy átélt történeteket hallhattam, ezáltal talán számomra ezek a történetek ismertek és érthetőek, az események kontextusai nem ismeretlenek, s a „rákérdezések” is könnyebben megfogalmazódhattak az interjúk során. Másrészt éppen a közöttünk levő rokoni viszony nehezítette meg feladatomat: azok a dolgok, amelyek számomra/számunkra evidenciák, azok a kutatás szempontjából kifejtendőek. Ugyanakkor a kutatói „objektivitás”, a kellő távolságot teremtő/tartó „rálátás” megteremtése nehezebbnek bizonyult emiatt.

3. Kercsó Ferencné, szül. Benedek Irma

1925. november 4-én született Gyergyószentmiklóson, szegény iparoscsalád második gyermekeként. A római katolikus zárdába járt óvodába, ugyanott folytatta elemi tanulmányait, majd elvégezte a polgári osztályokat is. Tanítói pályára készült. A hét osztály elvégzése után sikeresen felvételizett Gyergyóditróba magántanulónként a felsőbb osztályokba, de a család anyagi körülményei nem tették lehetővé továbbtanulását. Varrodában, inasként tanult mesterséget. 1928-ban született egy leánytestvére, de 14 hónapos korában tüdőgyulladásban meghalt. Tizenöt éves korában született meg öccse, akinek nevelési feladatai nagymértékben rá hárultak. Ekkorra már segédlevelet kapott két és fél éves inaskodása után, de a háború következtében nem tudta megszerezni varrónői oklevelét. 1944 tavaszán rövid jegybenjárás után szülei egy családi barát (leendő férjének nagybátyja) tanácsára, a háborús körülményeket mérlegelve, férjhez adták K. F. asztalosmesterhez mindamelllett, hogy folyamatosan továbbtanulását tervezte. Házasságuk első évében Csíkszentsimonban éltek, ahol férjének asztalosműhelye volt, itt érte őket a világháború, ahonnan Gyergyószentmiklóst érintve Magyarország északi határáig menekültek. A háborús körülmények között elveszített terhessége után hazatérve Gyergyószentmiklósról, 1945 őszén született első fia, majd 1948 decemberében és 1951 szeptemberében másik két fia. 1956 áprilisában megszületett várva várt leánya. 1950-ben vásárolták meg azt a telket, ahova a meglévő gazdasági

épületeket átalakítva a jelenleg is álló családi házat építették, mellé asztalosműhelyt. Férje az államosítás éveiben is megmaradt magánasztalosnak, egészen 1971-ben bekövetkezett haláláig. A hirtelen magára maradt B. I. megélhetése ekkor bizonytalanná vált, kérdésessé téve fiai időszerű kiházasításának lehetőségét. Közös erővel mindhárom fiának családi házat építettek a telken, ezek ma is állnak, legnagyobb és legkisebb fiai családjaikkal ma is ott élnek. Időközben az Ausztriába telepedett középső fia tragikus betegségben meghalt, családja (B. I. két unokája és családjaik, három dédunokája) ma is ott él. Nagyobbik fiának három leánya, kisebbik fiának két fia, az egyetemi évek után Kolozsváron férjhez menő leányának egy lánya született. B. I.-nek négy gyermekétől nyolc unokája, s mára már hét dédunokája van. Gyermekének családalapítása után egyedül maradt a családi házban. Életének meghatározó eseménye volt lábának eltörése 1981-ben, emiatt ma is csak nehezen, botra támaszkodva tud járni. Ideje java részét egyedül tölti, 2004-ben bekövetkezett agyvérzéséig teljesen egyedül látta el magát és a ház körüli teendőket. Nagyobbik fia és felesége segít neki legtöbbet, de ellátásába besegít kisebbik fiának családja is. Kolozsváron élő leánya évente többször, több napig (nyáron több hétig) tartózkodik nála. Életében nagyon fontos szerepet töltött be a vallás. Napjainak nagy részét imádkozással tölti, központi tagja a környékbeli utcák lakosaiból (szomszédságban) szerveződő Rózsafüzér Társulatnak, a társulat tagjai B. I. házához is eljárnak imádkozni. Lábának eltörése után alig, agyvérzése óta pedig egyáltalán nem tud hosszabb útra elindulni, így a templomba sem tud elmenni. A gyergyószentmiklósi plébánián szolgáló római katolikus pap szokott eljárni hozzá gyóntatni, áldoztatni. A Rózsafüzér Társulat tagjai, szomszédai, öccsének és gyermekeinek családjai látogatják rendszeresen. Napi „programjának” fontos szervezőelve az imádkozások rendje, a fennmaradó idejét az időjárás függvényében televíziózással, valamint az udvaron való üldögéléssel, szomszédokkal való beszélgetéssel tölti ki.

B. I. életminőségében tehát az elmúlt évtizedekben jelentős változás állt be, mely leginkább elmagányosodásként értékelhető. A nagycsaládban született és maga is nagy családot alapított B. I. megözvegyülése, gyermekeinek családalapítása és fizikai állapotának romlása következtében egyre inkább egyedül maradt. Az öregkor elkerülhetetlenül együtt jár egyfajta elmagányosodással, mely nem feltétlenül egyenlő az elszigetelődéssel. A család eseményeinek egy része még mindig a közelében történik, hisz két fiával egy udvarban él, más részének eseményeiről pedig folyamatosan értesítik: a hazalátogató leánya, unokái ha nem is nála szállnak meg, feltétlenül meglátogatják. Legkevesbé elhunyt középső fiának családjával tartja a kapcsolatot, egyrészt a távolság miatt, másrészt a már a kitelepedéstől kezdődő elhidegülés következtében (Ausztriában élő leányunokájával kitelepedésük óta csupán háromszor találkozott személyesen). Aktív kapcsolatai, ha számban kevésnek mondhatók is, igen intenzívek. A vallás gyakorlása életében igen je-

lentős szerepet tölt be, ez megélhető magányosságban is (egyedül imádkozva), de megélhető közösségben is a Rózsafüzér Társulatban, valamint az őt viszonylag gyakran látogató pap segítségével. A családon, lokális közösségen kívülről, a „világból” jövő információktól sem zárkózik el B. I., hiszen rendszeresen hallgat rádiót és néz televíziót. Jelenlegi kapcsolathálójának leírása akkor nyer értelmet, amikor megtörténik a tulajdonában levő fényképekből kirajzolódó kapcsolathálóval való összevetés. Azok száma, akikkel ma személyes kapcsolatot tart fenn (beleszámolva a városon, országon kívül élő rokonokat is), nem haladja meg a 45-öt. Ez a szám érdekessé válhat, ha összehasonlítjuk azzal, hogy hány személylyel fényképezkedett le élete során B. I., s ezek a kapcsolat minősége, intenzitása szerint hogyan oszlanak meg. Szinte teljességgel lehetetlen pontosan megállapítani azok számát, akikkel B. I. „fotóközösséget” vállalt élete során. A fényképek általi kapcsolattartás azonban nem merül ki annyiban, hogy B. I. élete során ennyi és ennyi emberrel jelenik meg egy fényképen. Ha ezzel az adattal beérjük, akkor a fényképeknek csupán egy részét vettük be vizsgálódásunkba, azokat a fényképeket, amelyeket őriz B. I., de ő maga nem látható rajtuk (mert nem volt jelen az eseményen, vagy mert jelen volt ugyan, de éppen az adott felvételen nem látható) kiiktattuk. Joggal, hiszen ezek a képek is B. I. fotóállományának szerves részét képezik. Az esetleges szelekció jogát meg kell hagynunk a fényképek tulajdonosának, csupán őt illeti meg, s B. I. a lehetőséggel élni is tud: *Hát vannak, amik ...nem érdekelték, s azokat... eh... dobtam, vagy elégettem, de nem sokat. Nem sokat. Inkább megtartom. Főleg hát akiket én ismerék. Me vannak, akiket nem ismerék, s azt, azt nem... tartottam még, de... akiket én ismerék, azok, azok megvannak.* A fénykép egyik legjelentősebb funkciója a kapcsolattartás, adott esetben a kapcsolatlétesítés (B. I. Ausztriában született két dédunokájával csak fényképen „találkozott”). A fénykép tehát nem csupán arra alkalmas, hogy kirajolja azokat a szálakat, melyekkel az egyén az őt körülvevő (mikro)társadalomhoz kapcsolódik, hanem képes betölteni a „kapcsolódó szál” szerepét is. A még nem létező vagy az idővel megszűnő, elhalványuló személyes jellegű kapcsolat helyettesítését, kiegészítését teszi lehetővé a fénykép. B. I. életpályájának ismeretében (?) azt kell mondanunk, hogy a fénykép ezen funkciója igen jól érvényesül, talán a legfontosabbnak bizonyul. A távollevők és B. I. számára egyaránt lehetőséget képeznek a kapcsolattartásra (ország)határokat áthidalva. *Azokat (a dédunokákat) mán nem is tudom hogy hívják, ezek... szóval tudom, csak nem jut most eszembe, azok Ausztriába vannak megtelepedve. Ferike is, s Ist... Emese is. Róluk keveset tudok, me hát messze vannak, s én magam nem jártam arra felé, nem is kíváncsi vagyok, osztán a... a családi összetartozás mán, mán nincsen úgy még.*

A mikrotársadalom, melybe beilleszkedik, a tér- és időhasználat módjának vizsgálata más szempontból is igen tanulságos lehet: segít B. I. életpályájának életszakaszokra bontásában. Mandelbaum, D. G. morfológiai modelljét véve alapul az életpálya meghatározó, döntő fordulatok, azaz sorsesemények közé ékelő-

dő, egynemű (egyneműsödő) életszakaszok egymásutánjaként fogható fel. „Az egyes életszakaszokon belül az egyén a teret, az időt azonos módon használja, stabil mikrotársadalomban él, stabil éntudattal rendelkezik.”⁸² A sorseseményként megélt fordulópontok ezt az egyneműséget szüntetik meg az egyén akarata ellenére, előreláthatatlanul, s ugyanakkor egy újabb egyneműsödési folyamat kezdetének kiindulópontjai. B. I. életében véleményem szerint három életszakaszt érdemes⁸³ és kell elkülönítenünk, melyek közé két igen fontos fordulópont ékelődik. Gyermek és ifjúkora, 18 éves koráig a család és a szerény anyagi helyzetétől függetlenül öt befogadó oktatási intézmények meghitt, szeretetben⁸⁴ gazdag légkörének jegyében zajlott. Az egymással összefüggő, de két külön hatás, a háború kitörése és férjhezmenetele ebből a légkörből szakítja ki B. I.-t, s új környezethez való adaptálódásra kényszeríti. A megváltozott lakhely, az idegen férfihoz (férjhez) való alkalmazkodás mellett gyermekeinek világra hozása után a meghitt családi légkörnek már nem csupán élvezője, hanem kialakítója is kell, hogy legyen. A családalapítás új éntudat alapítását teszi szükségsszerűvé. Az újra beálló stabilitást férje 1971-ben bekövetkezett halála rendíti meg. Ez esetben is kettős hatás érvényesül: megözvegyülése gyermekeinek nagykörűvá válásának kezdetével esik egybe (nagyobbik fia 1971 áprilisában nősül meg, középső fia 23, kisebbik fia 20 éves ekkor). Az özvegyiség „gazdasági ellehetetlenülés”⁸⁵-sel jár együtt, miközben fiának kiházasítása rendkívüli anyagi terheket mér rá. Gyermekeinek családalapításának következtében B. I.-nek „meg kell tanulnia” egyedül élni. A házasságra lépés és a házastárs elvesztése mint két fontos fordulópont három viszonylag önmagában egységessé váló életszakasz elkülönítését teszi indokoltá: az első két életszakaszban az öt integráló mikrotársadalom a család (a második esetben a férjével közösen alapított család), a harmadik, máig tartó életszakaszban az egyedül élés megtanulása, megszokása fontos folyamat. Gyermekeként, leányként a teret és időt szüleivel, testvéreivel, felmenő (vér)rokonaival, iskolatársaival osztja meg, asszonyként a szerzett rokonság, gyermekei részt kérnek B. I. idejéből, velük osztja meg a teret is. Özvegyiségében, öregkorában az idő- és térhasználatban is az egyedüllét a meghatározó, s úgy kell ezt megélnie, hogy az egyedüllét ne jelentsen magányosságot, magáramaradottságot, kiszolgáltatottságot.

Az életpálya e hármas felosztását teszik indokoltá a B. I. által forgalmazott, a kutatásban felhasznált szövegek is: gyermek- és lánykorát írásban is megöröki-

⁸² Keszeg V.: 2005, 4.

⁸³ Természetesen több életszakaszra is le lehet bontani az életpályát, ám a kutatás szempontjából ezt a hármas tagolást tartom célravezetőnek.

⁸⁴ Az írott élettörténeti epizódban (*Emlékezéseim a gyermekkorról*), az elbeszélte élettörténetben, valamint a *Rövid visszaemlékezés életem történetére*, fényképek segítségével történő visszaemlékezésben a B. I.-t körülvevő szeretet rendkívül sokszor kerül említésre.

⁸⁵ Palya B. – Sándor I.: 1999, 115.

tette (de csak ezt), az elbeszélt élettörténetekben pedig expliciten megfogalmazódik, hogy a tanulmányait megszakító, a háború miatt hirtelen jött házasságot törésként érzékelt. Férje halála is fontos csomópont a narratív reprezentációkban, ekkortól az egyedüllétről esik egyre több szó, de az élettörténet egyre szűkszávúbbá válik.

4. Egy fotóállomány lehetséges tipologizálása

A fényképek osztályozásának megkísérlésekor a kutatónak egyszerre könnyű és nehéz a dolga – éppen maguk a fotók miatt. Könnyű, mert „a sok fénykép (bárhol, bármilyen) önként is kínál osztályozási szempontokat, akár akarjuk, akár nem.”⁸⁶ És ugyanakkor nehéz, mert „mindig találunk majd olyan képet, amely nem tűri a mechanikus tipizálást, s új kategória felállítását követeli.”⁸⁷ Kincses Károly imént hivatkozott munkájában 12-féle felosztást ír le, ez igen biztatónak tűnhet a kutató számára: minden bizonnyal megtaláljuk a mi szempontunkból releváns és célravezető osztályozási módot, módokat. Kétségtelen, a kronologikus (fotótörténeti) korszakolás, a készítő státusa szerinti felosztás, a műfaji elhatárolás⁸⁸ a fénykép immár tekintélyesnek mondható múltjából csapódik le s nyeri el létjogosultságát. Ezek az osztályozási lehetőségek úgymond egyetemesek, a fényképek hordozzák ezeket az információkat, s az esetek többségében ezek az információk meglehetősen könnyen kiolvashatók a fényképekből: a technikai kivitelezés, a használt anyagok viszonylag egyértelműen utasítanak egy-egy képet a megfelelő korszakba (hacsak nem szándékosan akar utalni egy adott korszakban készült fénykép egy korábbi szakaszra jellemző megoldásra); a fényképkészítő státusát is az esetek többségében fel lehet ismerni (a gondosan beállított műtermi fotó és a valamely családi eseményen, valamely családtag által esetlegesen kiválasztott, éppen adódó helyzetben „elkattintott” fénykép közötti különbség rendszerint szemléletes); a műfaji tipologizálást minden bizonnyal mindenki elvégzi akarva-akaratlanul, aki a fényképet megtekinti attól függetlenül, hogy kimondja azt vagy nem. B. I. is kialakított egyfajta osztályozást, mely szerint elrendezte, elraktározta a fényképeit, erre utaltam részben módszereim megfogalmazása (a fényképek számítógépes feldolgozása) kapcsán.

Mivel kutatásom egy egyéni fényképállomány értelmezését tűzte ki célul, a fényképek tipologizálásának is egy egyéni, pontosabban az adott fényképanyag által megkívánt módozatát választottam. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a

⁸⁶ Kincses K.: 2000, 10.

⁸⁷ Kincses K.: 2000, 10.

⁸⁸ A teljes fotótípológiát lásd: Kincses K.: 2000.

szakirodalomban használt osztályozási lehetőségeket elvettem, csupán azt, hogy a felkínált lehetőségeket az adott állományra szabva hasznosítom oly módon, hogy a vizsgált anyag releváns adottságait domboríthassam ki. A tanulmány elsődleges célja nem annak tárgyalása, hogy hogyan gondolkodik a kutató a fényképekről, hanem hogy a fényképet használó ember hogyan viszonyul fényképeihez. Kétségkívül fontosnak tartom, hogy a tanulmány konkrét célja mellett, azon túlmutatva arra is ráirányítsa a figyelmet, hogy a fotó hogyan alkalmazható, hogyan vonható be a – nem fényképről szóló – kutatásba azon túlmenően, hogy szemléltet, illusztrál, vizuálisan (is) alátámasztja a kutatásban megfogalmazottakat. Tanulmányom B. I.-ről szól, fényképeiről, narratíváiról. Az általa megfogalmazott (élet)történetek (az is, melynek kiindulópontját fényképek képezik) kínálnak egy képet B. I.-ről, ezen szövegek alapján vázoltam fel B. I. életpályáját a harmadik fejezetben. B. I. életének történetét fényképein keresztül is meg lehet közelíteni, tanulmányom zárómozzanata a fényképekből leszűrődő élettörténet bemutatása lesz, ezért a tipologizálásnak egy olyan, ötvözött változatát választottam, mely ezen történet megismerésének lehetőségéhez segít hozzá. A két történet összehasonlíthatósága érdekében az osztályozás kiindulópontjaként az életpálya már bemutatott hármass felosztását hívom segítségül. A három életszakasz (gyermekkor és ifjúság, asszonykor, özvegység és öregkor) egymástól elkülönülő, önmagában egynemű struktúra, s ez úgy tűnik, a fényképekben is tükröződik. Az egyes életszakaszokban készült fényképek osztályának további bontására csak erőltetve lehet alkalmazni ugyanazokat a kritériumokat, az egyik életszakasz képeinek népes csoportja egy másik életszakaszhoz kapcsolódó fényképek osztályozásánál csupán üreshalmazként tüntethető fel, ellenben megkívánná helyette egy más összetételű kategória beiktatását. A következőkben tehát a három életszakaszhoz tartozó fényképeket mutatom be – főként számokban, arányokban – úgy, hogy rendszerezési elvül mindenik esetben az adott fotók által felkínált szempontokat érvényesítem.

4.1. Gyermek- és ifjúkor. A szám szerint 176 fényképet tartalmazó kategória a teljes fényképállomány 24,61%-át teszi ki. Ebbe a kategóriába soroltam mindazokat a fényképeket, melyek B. I. férjhezmenetele, 1944 márciusa⁸⁹ előtt készültek. Olyan fotók is kerültek ide, amelyek szétfeszíthetik a kategóriát, mint például az A2.8 jelzésű műtermi fotó, mely 1918-ban készült; a fényképen B. I. férje látható gyermekként anyjával és nagyanjával (a fényképet a fronton levő apa számára készítették). A fénykép tehát B. I. születése előtt készült, férjéről. A kategóriába való besorolását mégis az teszi indokolttá, hogy B. I. örzi, fényképállomá-

⁸⁹ B. I.-ék 1944. március 25-én kötöttek házasságot, ám a fényképek datálását tekintve nem jellemző a napi dátummal való ellátás. Az esetek többségében a fényképek készítésének évszáma jelenik meg csupán, a további pontosításra a fénykép tartalma kínál lehetőségeket.

nyának szerves részét képezi. A fényképet a bátyja által ajándékként (első lapjába bekarcolva ez olvasható: *Emlék Bátyustól 1943 dec. 25-én [?] Irmusnak*) kapott fotóalbumban őrzi más – férjéről, férje családjáról és saját rokonairól készült – fényképekkel együtt. A fényképalbumokra fokozottan jellemző a narrativitás, a benne foglalt képek megkísérelnek „egy hosszabb-rövidebb történetet elbeszélni”⁹⁰, s így a B. I. „életén kívül” készült kép is ennek a történetnek része. Nem egyedi jelenség azonban ez a fotó, az 1944 márciusa előtt készült fényképek 31,25%-a (szám szerint 55) B. I. férjéhez kapcsolódik: 23 fotó katonakép (ebből 16 fotón B. I. férje is megjelenik, a fennmaradó hét közül hat⁹¹ fénykép dokumentációja hiányos, B. I. sem tud ennél pontosabb információt adni róluk: *gyakorlaton a magyar katonák*), 17 képen B. I. férje baráti körével, hat fényképen asztalos-inas társaival, méhésztársaival látható. Ide tartozik még két-két műtermi fotó róla és nagybátyjáról⁹², valamint négy „egyéb” fotográfia.

A 121 konkrétan – nem férje révén – B. I.-hez kapcsolódó fénykép nagyobb része (65) családi fotó. 40 fénykép az úgymond „szűk család”-ról készült, ezek közül 26-on B. I. szülei és/vagy testvére(i) körében látható, öt fotó őrzi bátyját, kilenc pedig öccsét. Egyedül látható 15 fotón a 121-ből (ez alig haladja meg a 12%-ot). A családi fotók számos csoportját teszik ki azok (22), amelyek kirándulás alkalmából készültek (a város környékén, a Gyilkos-tónál). Mint már említettem, gyermekkorának és ifjúkorának férjhezmeneteléig meghatározó közege a család és az iskola volt: a 40 családi fotó után számban az a 32 fotóból álló csoport következik, mely B. I. iskolás éveit örökíti meg (B. I. iskolatársai, barátnői – e kettő egybeesik, iskola- és inastársai közül kerültek ki barátnői – körében látható). B. I. maga is utal ezen életszakasz fényképanyagának egy lényeges tulajdonságára: [...] *Akkor még nem vót... divat, hogy csinálni mi... míg gyermek vótam. Keveset. S mód se vót réa. [...] Hát... gyermekkorból nem sok... nem sok van. Nem is sok vót, hanem mikor mán... tanulónak mentem... va... var... varró... varrodába jártam, akkor úgy az inaséletét... Aztán az inasiskolát, arról... vannak felvételek, az inasiskoláról ilyen csoportképek... A következő táblázat szemléletesen mutatja a B. I.-ről készült fényképek számának alakulását születésétől férjhezmeneteléig. Egy további szempont a műtermi/hivatásos fényképész által készített illetve az amatőrképek megoszlása:*

Fényképkészítés éve	Műtermi/hiv.fényképész által készített	Amatőrkép	Összesen
1925	–	–	0
1926	1	–	1
1927–1928	–	–	0

⁹⁰ Bérés I.: 1992, 24.

⁹¹ A3.22.5, A3.23.3, A3.23.4, A3.23.5, A3.23.7, A3.23.8

⁹² B. I.-ék családi barátja.

A FÉNYKÉP MINT NARRATÍVUM

1929	1	–	1
1930	1	–	1
1931	–	–	0
1932	1	–	1
1933	1	–	1
1934–1936	–	–	0
1937	1	–	1
1938	–	–	0
1939	1	2	3
1940	1	2	3
1941	1	5	6
1942	1	15	16
1943	3	36	39
1944 (március 25. előtt)	–	12	12
Összesen	13	72	

A műtermi fényképek száma jóval alulmarad az amatőrképek számához képest, jelenlétük azonban konstans, alig ingadozó. Nem minden évben készült B. I.-ről műtermi fotográfia, s amikor készült is, jobbára csupán egyetlen. Ennek okát B. I. az anyagiakban látja, erre utal a fennebbi idézet, de erre vonatkozó információkat tartalmaz az I8 jelzésű fényképhez fűzött szöveg is. Az amatőr fényképek megjelenése jóval későbbre tehető, B. I.-ről 1939-ben készült elsőként⁹³ ilyen. 1941-től számuk robbanásszerűen megnövekszik, 1942-ben az azt megelőző évben készült fényképekhez képest megtriplázódik, 1943-ban pedig 2,4-szer több amatorkép készült, mint 1942-ben. A fénykép demokratizálódásának kezdetét érhetjük tetten, B. I.-ék családjában is megjelenik a fényképezőgép mint saját tulajdon – saját használatra, saját használatban (a hivatásos fényképészek gépeiket elsősorban mások megörökítésére használják, s ebből anyagi haszon származik). Nem azért készül egyre több fénykép B. I.-ről, mert anyagi háttere változik meg és egyre többször engedheti meg magának, hogy műteremben fényképet készíttessen magáról, hanem mert a fénykép válik olcsóbbá, elérhetőbbé egyre szélesebb rétegek – s így egy szegény iparos család – számára is.

4.2. Asszonykor. A gyermek- és ifjúkor 18 évéhez képest a 26 évig, férjének haláláig tartó házasságának időszakából 181 fénykép származik, a teljes fénykép-anyagnak ez a 25,31%-át jelenti. Számban, arányban ha nem is mutat nagy eltérést ez a kategória az előbbihez képest, összetételét tekintve sok mindenben különbözik, sokkal differenciáltabb a fényképek megoszlása. Míg a házasságát megelőző időszak fényképei alapvetően két téma köré szerveződnek (család és tanulás), addig ennek az időszaknak a képei sokkal szerteágzóbbak. Ha a családi fényképek felől közelítünk, akkor ez esetben is többségében ezekkel találkozunk,

⁹³ Őrsi Julianna szerint a leánybarátnőről, iparos műhelyekben készült fényképek megjelenése az 1939-es évekre tehető.

de az ezen belüli osztályozás más szempontok érvényesítését igényeli. A „családi” kép kategóriája önmagában is igen differenciált, más kategóriáktól való elkülönítése esetenként nehézségekbe ütközhet. A tájképek, épületfotók határozottan elkülönülnek ugyan a családi fényképektől, ám ha Musello, Ch. meghatározását vesszük alapul, mely a családi fényképeket mint azt a médiumot határozza meg, amelyiket „a család használja a család életének dokumentálására”⁹⁴, akkor olyan fényképeket is családként kell felfognunk, amelyeket egyébként más kategóriába sorolnánk. B. I. férje asztalos munkája mellett méhészkedett, ezt 15 fénykép is őrzi. A 15 fénykép közül nyolcon B. I. is rajta van, ebbe a munkába gyerekeiket is bevonták (pl. B5.60, B5.61). A család életét dokumentálják tehát ezek a képek is, s így a családi képek sorában van a helyük, s nem az egyéb, munkát megjelenítő fényképek sorában (pl. A3.4.2, A3.15.3 – B. I. férje asztalosműhelye előtt, egyedül, valamint inasai társaságában) annak ellenére, hogy B. I. a méhekkel való foglalkozást munkaként fogja fel: *Munka is, s... szórakozás is. ... Inkább munka.* A 181 fénykép több mint 75%-a családi fénykép (ez 136 képet jelent). Fontos azonban felfigyelnünk, a „családi” jelző már nem ugyanazokból a tagokból álló családot jelöli, mint B. I. fiatalkorában. B. I. közege ebben az életszakaszban egy új család, mely az addigihoz képest férjének rokonaival, s közös gyermekeikkel egészül ki. B. I. 85 családi fényképen jelenik meg, s ezek közül csupán öt olyan, amelyik B. I.-t szülei, testvérei és más felmenő rokonok körében jeleníti meg. Ezeknek a képeknek a centrumában B. I. nagymama van, őt veszi körül a család, elől gyermekei, hátrább unokái, még hátrább (3. sorban) unokáinak házastársai (A3.13.3). B.I. a házasság révén egy (új) családnak válik centrumává, s így a családi fényképek centrumává is, studiumból punctummá⁹⁵ alakulva (pl. A1.1.1, A1.1.2).

A fényképen megjelenített esemény szempontjából közelítve, legnépesebb csoport a kirándulást megörökítő fotóké, mintegy 59 fénykép. A további bontást nem tartom indokoltnak, nagyon felaprózná a csoportot. Lényegesnek tartom viszont olyan új kategóriák megemlítését, melyek a házasság révén képződtek meg, a gyermekeikről, a kialakuló közös baráti körükről (például kirándulásokon) készült fényképeken túlmenően. Ilyenek például a keresztgyermek fényképei. Felbukkannak egy-egy elsőáldozás alkalmából készült fotóval (B4.51, B5.13) valamely albumban vagy borítékban, hogy majdan visszaköszöjenek menyasszonyi/vőlegényi ruhában, később karjukon csecsemővel a fotóalbum egy további lapján, ugyanabban vagy egy másik borítékban (B5.12).

4.3. Özvegység, öregkor. A fényképezés elterjedésének, a fénykép tömegcikké válásának újabb bizonyítékként fogható fel az a „robbanás”, mely a fény-

⁹⁴ Musello, Ch.: 1984, 49.

⁹⁵ Roland Barthes studiumként tartja számon a fénykép azon területeit, amelyek „általános érdeklődés”-re készítetnek. Azt a pontot, mely azonnali reagálásra készítet, „ami rögtön belém szúr”, punctumnak nevezi. Barthes, R.: 2000, 30–31.

képek számát tekintve bekövetkezik ebben az életszakaszban. Években mérve is leghosszabb ez a periódus (mintegy 35 év), ám az évek számával nem arányos a fényképek számának növekedése (358 fénykép, mely meghaladja a teljes fényképállomány 50%-át!), nem is ezzel magyarázható ez az ugrásszerű növekedés, hanem mint mondtam, a fénykép „laicizálódásával”. Míg B. I. házasságkötését csupán egyetlen műtermi fotó őrzi (két példányban, egyik közülük keretezve: I11, K1), addig leányának esküvőjéről egész sorozat fénykép található (13 fénykép, melyből öt műtermi: B11.2, B11.3, B2.3, B2.4, B1.42; 9 amatőr fényképész munkája: B1.20, B1.19, B1.17, B1.23, B1.22, B1.21, B1.26, B1.25, B1.24; köztük egy színes is: I23). Ebben az életszakaszban mindössze 56 olyan fénykép van, melynek középpontjában (az események középpontjában) B. I. áll, 63 fotónak gyermekei képezik a centrumát, unokáihoz már 172 fénykép kapcsolódik. Annak ellenére, hogy számos ilyen kép tartozik ehhez az életszakaszhoz, határozottan elkülönülnek bizonyos események köré csoportosuló fényképek, különböző visszatérő „témák” rajzolódnak ki. A közös elemek mellett természetesen van a fényképeknek egy-egy olyan rétege, amely csupán a B. I.-hez kapcsolódó fényképek között található meg (ilyen például a 70 éves kortárstalálkozó). Azáltal, hogy B. I. a teljes fényképállományt magáénak vallja és őrzi, használja, mindegyik kép „B. I.-hez kapcsolódó”. Az osztályozás érdekében azonban megkerülhetetlen annak a szempontnak az érvényesítése, mely aszerint csoportosítja a fényképeket, hogy a megörökített esemény kinek az életéhez fűződik legszorosabban, kinek az életéhez kapcsolódik elsődlegesen (az iménti példánál maradva: B. I. életében is bizonyosan nyomot hagyott leányának férjhezmenetele, de elsősorban B. I. leányának életében képez határkövet). A következőkben az iménti szempontot szem előtt tartva (B. I.-hez, gyermekeihez, unokáihoz, ill. dédunokáihoz kapcsolódó fényképek), a határozottan kiemelkedő, fényképeken többször megjelenő események által alkotott csoportokat sorolom fel (az egyes csoporthoz tartozó fényképek száma szerint csökkenő sorrendben):

B. I. fényképei:

- kirándulás, utazás: 21 fénykép
- születésnap: 14 fénykép
- kortárstalálkozók (50, 60, 70 éves): 7 fénykép
- nyugdíjasbúcsúztató: 5 fénykép

Gyermekek fényképei:

- eljegyzés, esküvő: 19 fénykép
- kirándulás, utazás: 12 fénykép
- katonaság: 4 fénykép
- születésnap: 3 fénykép
- iskolai ballagás: 2 fénykép

Unokák fényképei:

- születésnap: 31 fénykép
- csecsemőfotó⁹⁶: 25 fénykép
- unoka születése, keresztlő: 20 fénykép
- eljegyzés, esküvő: 18 fénykép
- elsőáldozás, bér mátkozás: 15 fénykép
- iskolai műsor, iskolakezdés, nőnap ajándék az iskolából: 13 fénykép
- karácsony: 13 fénykép
- B. I. meglátogatása: 12 fénykép
- iskolai ballagás: 10 fénykép
- unoka növekedését dokumentáló: 8 fénykép
- utazás, nyaralás: 3 fénykép
- betegség: 2 fénykép

Dédunokák fényképei:

- csecsemőfotó: 15 fénykép
- dédunoka megszületését hírül adó fénykép, speciálisan erre a célra előre gyártott papírkeretben: 2 fénykép
- dédunoka megszületését hírül adó, szülészetben (inkubátorban): 1 fénykép
- dédunokák növekedését dokumentáló képek: 2 fénykép
- születésnap: 1 fénykép

A fényképek ilyen módon való felosztása által egy nagyfokú differenciálódásnak lehetünk szemtanúi. A fényképen megjelenített esemény, a fényképkészítés alkalmá szerint oszlik meg mind jobban és jobban a csoport. Míg B. I. fényképei csupán négy kategória köré szerveződnek (s ezen belül két kategória igen közel áll egymáshoz: születésnap, kortárstalálkozó), addig gyermekeinek fényképei öt, unokáinak fotói pedig már 12-féle csoport elkülönítését teszik lehetővé. Ez azt jelenti, hogy a fotográfia mind újabb és újabb területeket hódít meg, egyre több minden válik fényképezhetővé: betegség, kórházi ellátás, iskolai műsor. Az unokák fényképein maga a karácsony is fényképtémává válik.

Az osztályozás a különböző szempontok szerint szinte a végtelenségig folytatható, felaprózható. Ehelyett inkább egy másféle megközelítést járnék körül, mielőtt a fejezet záró gondolataira térnék. Egyetlen egyén, B. I. tulajdonában levő fényképeket vizsgálók, így elkerülhetetlen a kérdés megfogalmazása: hány fényképen jelenik meg az illető egyén? Az osztályozás során nyilvánvalóvá vált, hogy nem (elsősorban/csupán) azért vannak a fotók B. I. tulajdonában, mert őt jeleni-

⁹⁶ Olyan fotók ezek, melyek rendszerint egyéves kora előtt ábrázolják a kisgyermeket, a „fürdés”, „etetés”, „öltöztetés/vetkőztetés” témakörét járják körül s sokszor merítik is ki nagy számukkal, állandóan ismétlődő voltakkal.

tik meg. Hogy miért, arra a következő fejezetben próbálok lehetséges válaszokat adni, álljon itt egy igen beszédes számadat csupán. B. I. az általa őrzött 715 fénykép közül mindössze 301-en jelenik meg, tehát a fényképek 40%-án a következő bontásban:

	Összes fénykép	B. I.-t (is) megjelenítő fényképek száma	B. I.-t (is) megjelenítő fényképek %-ában
Gyermek- és ifjúkor (1926–1944)	176	86	48,86
Asszonykor (1944–1971)	181	76	41,98
Özvegység, öregkor (1971–2003)	358	138	38,54

A fényképek kategorizálása során nem esett szó minden fényképről, az általam végigvezetett osztályozási mód csupán egy, a lehetőségek közül. Megpróbáltam felvillantani néhány folyamatot, amely a fotográfia történetében az elmúlt évtizedekben (az általam kutatott fényképek az 1918-tól 2003-ig terjedő időintervallumból valók, tehát mintegy 85 évet ölelnek fel) végbement. Ezek: a fotográfia demokratizálódása, mely által a fényképek fokozatosan elárasztanak bennünket, egyre nehezebbé téve a felgyült anyag rendszerezését; a fényképezhető/fényképezendő események differenciálódása (B. I. gyerekkorában az iskola kezdése/bevégzése, az elsőáldozás és más jelentős események tették indokolttá a fényképezkedést, B. I. unokájáról pedig betegsége – fültömirigy-gyulladás – okán is készültek fényképfelvételek: B1.27, B1.28, iker dédunokáit már a szülészetén, az inkubátorban lefényképezték: A1.33.1), ugyanakkor az egyes toposzok megerősödése, olykor „fotóközhelyekké” alakulása; olyan újabb vizuális klisék kialakulása, mint például a „csecsemőfotók”. „Ahogy az édes fiam kifejezés már évszázadok óta kialakult, és még ma is érvényes frázis, ugyanúgy a csecsemőfotó is egy vizuális frázis.”⁹⁷ Kotkin, A. J. családi fényképezéséről írott munkájában motorként idézi be a következő felkiáltást egy fürdő csecsemő fotója kapcsán: „Nekem is van egy ilyen képem, csak egy másik gyerek van rajta!”⁹⁸

5. A fénykép mint narratívum?

Tanulmányom e záró fejezetében arra teszek kísérletet, hogy megválaszoljam a kutatásban megfogalmazott kérdést: képesek-e a fényképek az élettörténet „elbeszélésére”, lehet-e rekonstruálni az egyén életpályáját csupán a fényképek

⁹⁷ Montvai A.: 1985, 146.

⁹⁸ Kotkin, A. J.: 1984, 71.

segítségével, vagy elkerülhetetlenül egy újabb konstrukcióhoz jutunk, a fényképek által megalkotott történet egy lesz az élet történetei közül? A fényképek különféle megközelítése és tárgyalása (a fotográfiáról szóló immár egyre terjedelmesebb szakirodalom segítségével, a fényképet használó ember és a tér viszonylatából, a fényképek kínálta osztályozási lehetőségek szemszögéből) által a kérdés mit sem veszített aktualitásából és – valljuk be –, bonyolultságából. Kétségkívül, az adott fényképállomány mélyebb megismerését tették lehetővé a különböző megközelítések, de céлом nem a fényképanyag rendszerezése, hanem értelmezése. Látni kívánom a fényképek mögött levő embert azon túlmenően, hogy látom a fényképeken megjelenő embert megszámálható, osztályozható, arányokban kimutatható hiposztázisaiban. Van-e rá lehetőség? Mi az, amit látnom engedtetik? A kérdés megválaszolása tehát korántsem egyszerű. Talán könnyít a helyzeten az, hogy ismerem az egyénhez kapcsolódó, az egyén által forgalmazott verbalizált történeteket, (élet)történeteket. Ezek a történetek felfoghatók kontrollanyagként, összehasonlítási alapot képeznek. A társadalomtudományok mai állása szerint azonban nem képzelhető el az egyén köré fonódó szövegek végeláthatatlan sorának objektivitása⁹⁹. Talán éppen a „biztos talajként” elképzelt élettörténetek bizonytalanítanának el a kérdés megválaszolásában, amennyiben valóban elvárjuk tőlük, hogy „biztos talajként” viselkedjenek. Ennek lehetetlenségét elfogadva, mégis ezekhez a történetekhez kell folyamodnunk segítségért. Bármennyire szeretnénk a „valóságot” venni alapul, csak ilyen történetekkel találkozunk. A „valóság” fogalmáról már szoltam a tanulmány bevezető részében, nem kívánok ennek fejtegetésébe bocsátkozni. Tudomásul kell venni, hogy a valóság mint olyan, nem létezik, ahogyan azt is el kell fogadnunk, hogy „az élettörténet önmagában nem létezik”¹⁰⁰. Ennek ellenére a kérdés nem veszíti érvényességét, ellenkezőleg: a probléma továbbgondolására ösztönöz. Ha a valóság mint olyan nem ragadható meg, akkor mi az, ami megragadható a rendelkezésünkre álló történetekből? E kérdés körüljárására vállalkozom tehát a rendelkezésekre álló anyag segítségével.

A kép vizsgálható (ez esetben fénykép) a szövegekre már az ókortól alkalmazott felosztás tükrében, mely szerint léteznek argumentatív és narratív szövegek¹⁰¹. A képek „narrativitása többnyire azonnal felismerhető”¹⁰², hisz legtöbbjük valamilyen eseményt jelenít meg még akkor is, ha a mögötte meghúzódó folyamatból kiragadja. Nem beszélve az olyan pluriszcenikus¹⁰³ képekről, képsorozatokról, melyek elemei között a néző ösztönösen keresi a konnexiót, a lehetséges narratív összefüggéseket. Argumentum-szerepe általában csupán az értelmezés, a

⁹⁹ Erről a folyamatról lásd bővebben: Keszeg V.: 2005.

¹⁰⁰ Niedermüller P.: 1988, 380.

¹⁰¹ Kibédi Varga Á.: 1993, 166.

¹⁰² Kibédi Varga Á.: 1993, 170.

¹⁰³ Kibédi Varga Á.: 1993, 170.

befogadás folyamatában mutatkozik meg, a fényképet használó ember által megfogalmazva, amennyiben a szó szoros értelmében „megfogalmazódik”, kimondásra kerül. A fénykép így általában mint „affektív argumentum” jelenik meg a magánkörnyezetben. B. I. teljes fényképállományát vizsgálva megállapítható, hogy a fényképek mindegyike valamilyen érzelmi kötődés miatt jelenik meg, és nem a fénykép esztétikai minősége miatt. Szemléletes példa az 1944-ben Csíkszétsimonban készült, I.13 jelzésű fénykép. Esztétikailag nem mondható „szép”, „sikerült” képnek: a kis méretű fotó felületét az épület lencse által befo-gott részlete dominálja, a megjelenő hat személy jelenléte szinte alig észlelhető, nehezen azonosítható: *Exèn a képèn... Csíkszèntsimonba... a kurijába... ott a tornácøn, ott vagyunk. Mert... az... uramnak, me akkor má uram vót,... ott vót Csíkszèntsimonba műhelye. És lakás is ott vót a... kurijába. Hát a kurija az egy olyan... uradalmi... lakás vót, az emeletèn ott vót nekünk egy szobánk. S jöttek, innen... itthonról Gyèrgyóból jöttek a... rokonok, a közvetlen rokonok látogatni, hogy vajon hogy van ez a kicsi lèánka, hogy, hogy érzi magát ott, met úgy hívtak örökkè: kicsi lèánka. Met tízèennyóc évès vótam, amikor férjhezmentem. Itt van édesanyám, az öcsém, nem látok... nagyanyám,... nem tudom, hogy ki, nem látok mosmá, annyira megromlott a szemem világa, hogy biza látni es rosszúl látok, s a kép elég kicsi. Mégis ez a fénykép generálja a Rövid visszaemlékezés életem történetére című narratíva legterjedelmesebb egységét, mely a háborúban megélt eseményeket tárgyalja. Az interjú során felhasznált 25 fénykép közül egyetlen másik fényképhez sem kapcsolódik ilyen terjedelmes szöveg, melyből konkrétan a fényképre vonatkozó, fényképértelmezés mindössze a fent idézett szöveg. A fotó csupán gyűjtőpontja, kiváltója a történetnek, s a fénykép „témáját” (a fiatal házások meglátogatása a rokonok által új otthonukban) tekintve talán nem ezt a történetet várnánk. De mindenképpen ott van a fénykép. És ott van egy történet is, melyet látszólag a fénykép generált. A Rövid visszaemlékezés életem történetére teljes anyaga ilyen példákkal szolgál. A felhasznált anyagnak ez képezi azt a bázisát, ahol a fénykép fizikai valóságában jelen van az élettörténet elbeszélésekor, ezért ezt választottam ki a kép és a szöveg által kínált, B. I. élettörténetének megismerését célzó lehetőségek párhuzamba állítására. A következő táblázat azt hivatott szemléltetni, hogy a fényképekből leszűrhető információkhoz képest a szöveg mit tud nyújtani. A fénykép a látvány révén tud olyan – vizuális – információt nyújtani, amire a nyelv nem, vagy csak részben¹⁰⁴ vállalkozhat. Itt csupán a fényképekből kiolvasható adatokat, illetve a szövegek kivonatolt változatát¹⁰⁵ használom. A fényképek esetében a következő adatolási módot alkalmazom:*

¹⁰⁴ A nyelv is képes egy „látvány” visszaadására, de a közvetítő médium által alapvetően különbözik a fénykép által nyújtott látványtól.

¹⁰⁵ A szövegek kivonatolásakor a B. I. által kínált szerkesztést vettem alapul. Elsősorban a szövegek felépítésének bemutatását céloztam meg ezáltal.

- a) A fénykép készítésének ideje
 b) A fénykép készítője
 b') A fénykép megrendelője
 c) A fénykép készítésének helye
 d) A fénykép készítésének alkalma
 e) A fényképen megjelenő (elő- vagy hátlapján) szövegek
 f) A fényképen megjelenő személyek

Fénykép jelzése	Fénykép	Szöveg
I1.	a) 1926 b) hivatásos fényképész b') család c) műterem d) – e) 1926 Irmus és Árpi f) B. I. és bátyja	<ul style="list-style-type: none"> - 1925. november 4-én született Gyergyószentmiklóson - a családban mindenki szerette - kilenc hónaposan lefényképezik - a bátyja sírt, félt, hogy a fényképezőgép kárt tesz bennük - édesanyja a hajába mindig szalagot kötött - ő is mindig szalagot kötött leánya hajába
I2.	a) 1929 b) hivatásos fényképész b') család c) műterem d) – e) 1929 f) B. I., két felnőtt	<ul style="list-style-type: none"> - leánytestvére meghalt, ő lesz a keresztgyermek - óvodába járt, a tehetősebb keresztszülőknél töltötte a szünidőket Vaslábban, szerették őt - a keresztszülők örökbvettek egy rokon kislányt, B. I. nem játszhatott a babával - a szolgáló mellé fektették, megriühesedett, hazatérve az egész családot megtöltötte rühvel - megszakadt a kapcsolat a Berger keresztszülőkkal
I3.	a) 1932 b) hivatásos fényképész b') család c) Gyergyószentmiklós, műterem d) – e) Gyergyó 1933 Árpi és Irmus f) B. I. és bátyja	<ul style="list-style-type: none"> - a tanult, jezsuita nagybácsi pénzt küldött a fényképkészítésre, szeretné, ha B.I. bátyja gimnáziumban tanulna tovább - bátyja nem szeretett tanulni - fényképezés közben kártyavárat építenek - a bátyja megbukott, abbamaradt továbbtanulása - együtt jártak óvodába, B.I. mondta helyette a verseket, az iskolában együtt tanultak - apjuk névnapján bátyja belesült a versmondásba - B. I. csúfolja, ő is belesül
I4.	a) 1933 b) hivatásos fényképész b') család c) műterem d) elsőáldozás e) 1933 f) B. I.	<ul style="list-style-type: none"> - 10 évig tanult a zárdában, szerették - a tandíjat nem tudták fizetni, apja szegény szuster - édesapja javította az apácák cipőit, elengedték a tandíjat - második osztályban lett elsőáldozó - a felkészítőn tanult imát ma is imádkozza
I5.	a) 1939. február 2. b) hivatásos fényképész b') család c) Gyergyószentmiklós,	<ul style="list-style-type: none"> - 1939-ben készült fénykép a családról - a bátyja befejezte szabóinaskodását - B. I. hetedik osztályba indulása alkalmából fényképet készítet a család

A FÉNYKÉP MINT NARRATÍVUM

	<p>műterem (Lőrincz fotográf)</p> <p>d) -</p> <p>e) Emléklül Irmus leányunknak a családról 1939. febr. 2.</p> <p>f) B. I., szülei, bátyja</p>	<ul style="list-style-type: none"> - 1940-ben születik meg öccse, akit nagyon szeret
I6.	<p>a) 1940. június 11.</p> <p>b) hivatásos fényképész</p> <p>b') M. Mervina nővér</p> <p>c) Gyergyószentmiklós, műterem (Ambrus Foto)</p> <p>d) iskola befejezése</p> <p>e) Két rövid év hosszú emlékére Irmának szeretettel</p> <p>f) Balázs Irén, Benedek Irma, Blenessy Erzs, Csizsár Margit, Dezső Anna, Farkas Melinda, Győrfi Irén, Mánya Mária, Nagy Irén, Pomlányi Julia</p>	<ul style="list-style-type: none"> - 1940-ben végezte be a hetedik osztályt, Mervina nővér tanította, nagyon szerette őt - a tíz végzősből esetleg ketten élnek még - sok mindent tanultak Mervina nővértől - 1940 után felosztott az apácarend, Mervina nővér Kolozsvárra került, férjhez ment, majd meghalt - abban az évben megszületett öccse, akkor jöttek be a magyarok, akkor volt a bécsi döntés - B. I. leánytestvért várt, bátyja fiút - nagyon szerette öccsét és általában a gyerekeket - férjhezmenetelig B. I. öccsével aludt - „finánc” udvarlóját csúfolta az öccse
I7.	<p>a) 1941</p> <p>b) amatőr fényképész</p> <p>b') (?)</p> <p>c) udvar</p> <p>d) -</p> <p>e) 1941</p> <p>f) B.I., hét leány, egy asszony, két gyermek</p>	<ul style="list-style-type: none"> - szülei varrodába adták inasnak, ő inkább tanulni szeretett volna - rokonhoz került inasnak, befogták a rokon kislányra való felügyeléssel - máig szeretik
I8.	<p>a) 1941</p> <p>b) hivatásos fényképész</p> <p>b') (?)</p> <p>c) Gyergyószentmiklós, fapiac, Lőrincz fényképész műterem</p> <p>d) -</p> <p>e) 1941</p> <p>f) B. I.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - a fényképkészítetetés drága, B. I.-nek moziba menni sincs pénze - a tringeltből összegyűjtött pénzből csináltattott egy fényképet magáról
I9.	<p>a) 1942</p> <p>b) amatőr fényképész (?)</p> <p>b') család</p> <p>c) udvar</p> <p>d) bátyja katonasága (szabadság [?])</p> <p>e) 1942</p> <p>f) B. I., szülei, testvére</p>	<ul style="list-style-type: none"> - egyszobás lakásuk előtt készült a fénykép - a bátyja önként jelentkezett katonának Nagyváradra - fontos volt az öccse megörökítése
I10.	<p>a) 1943</p> <p>b) amatőr fényképész</p> <p>b') B.I. és/vagy a két lány (valamelyike)</p> <p>c) udvar</p> <p>d) -</p>	<ul style="list-style-type: none"> - az öccse mindig vele volt - unokatestvérével és barátnőjével készítették közösen fényképet - a ház melletti zöldségeskert volt a fiatalok szórakozási helye

	e) 1943 f) B. I., öccse, 2 leány	
I11	a) 1944 b) hivatásos fényképész b') család c) műterem d) eljegyzés vagy esküvő e) 1944 f) B. I. és férje	<ul style="list-style-type: none"> - a szükség miatt hamar férjhez kellett mennie - szeretett volna még négy évet tanulni, s azután férjhez menni - a szüleszteret jövendőbeli férjével töltötte - a család suszter barátja, férje nagybátyja „szerelte” össze a férjével
I12	a) 1944. március 25. b) hivatásos fényképész b') család c) Gyergyószentmiklós, fapiac, Lőrincz fényképész-műterem d) - e) 1944. márc. 25-én f) B. I., szülei, testvérei, férje	<ul style="list-style-type: none"> - esküvőjük alkalmával készítették a fényképet - bátyja ekkorra leszerelt, öccse négyéves volt, ő volt a család fénye
I13	a) 1944 b) amatőr fényképész b') család c) épület tornáca d) - e) 1944 f) B. I., férje, négy barát vagy rokon	<ul style="list-style-type: none"> - Csíkszentsimonban készült a kép, férjének ott volt műhelye, ott laktak egy szobában - meglátogatták a gyergyószentmiklósi rokonok a fiatal, 18 éves asszonyt - édesanyja, öccse rajta van a képen, a többit nem ismeri fel - még nem volt gyermekük - az öccse a tornác karfáján mászkált, féltette, hogy leesik - a földszinten lakó bikapásztor gyerekeivel sokat törődött - 1944. augusztusban a háború miatt ideiglenesen a szentimrei Büdös fürdőbe menekültek, hogy két és fél hónapos terhesen nyugodtabb legyen - Csíkszentsimonból, az állomásról Gyergyószentmiklósról indultak, de égett a város, szülei csatlakoztak hozzájuk szeptember 7-én - két hétig utaztak Biharpüspökiig - az otthon elrakott málnabefőttet kívánta egész úton, édesanyja a menekültektől próbált kémni neki - hat napig álltak Sápánál - nem volt lehetőségük a tisztálkodásra, öccsét megfürdették hideg kútvízben - Nyíregyházára mentek nagybátyjához szeptember 29-én - egy zsidó család lakásába szállásolták el őket, a férfiak munkába álltak - az orosz-német csapatok összecsapásának helyszíne lett a város - 4 és fél hónapos fiú magzatát világra hozta anyja és férje segítségével

		<ul style="list-style-type: none"> - férje lovat és szekeret szerzett, elindultak a Tiszántúlra - a család kétfelé szakadt - ütközetbe kerültek, egészségi állapota rossz volt, imádkozott, hogy ha golyó éri, haljon meg azonnal - Tiszaeszláron szálltak meg - a Bükkön, Lillafüreden csodálta a természet szépségeit - Egerből a Mátrán keresztül indultak tovább, a beteg ló miatt meg kellett szállniuk - kolozsvári menekültekkel találkoztak és barátkoztak össze, disznót vágtak - 1945 februárjáig salgótarjáni távoli rokonaiknál maradtak - nagy nehézségek árán érkeztek haza Gyergyó-szentmiklósrá, férje nagybátyjához költöztek - férje rokonaival nem tudott jó kapcsolatot kialakítani - 1945-ben, Erzsébet napján megszületett első fia - a szülési fájdalmak jelentkezésekor azt hitték, hogy „hólyaghurutja” van, a bábát férje hozatta marhaszekéren - édesanyjára megsértődött, mert az azt mondta, hogy lánya születik - Artila fia azóta is pártfogója - megszülte másik két fiát és leányát - középső fia meghalt, egészségét ez aláásta
I14.	<ul style="list-style-type: none"> a) – b) amatőr fényképész b) család c) udvar d) – e) – f) B. I., férje, egy felnőtt és egy gyerek 	<ul style="list-style-type: none"> - 1950-ben telket vásároltak a Temető utcában - a telken levő csűrűt alakították át lakássá, áprilistól november végéig abban laktak - a felügyelet nélkül hagyott második fia „lelakálva magát” összekente vele a kiságyat - 1954-ben megszületett harmadik fia, 56-ban leánya - régóta vágyott leánygyermekre, férje cigány kislányt vitt neki haza, ő hajasbabát akart venni, hogy azt öltöztesse, ha nem leánya születik - sokat vándoroltak a méhekkkel, leányukat gyakran vitték magukkal, B. I. szerint azóta is szereti a természetet leánya - 1971-ben meghalt férje - férje mindig arra törekedett, hogy kényelmet teremtsen családjának, fiatalon eleget szűkölködtek
I15.	<ul style="list-style-type: none"> a) – b) amatőr fényképész b) család c) udvar d) ház körüli munka, virágok 	<ul style="list-style-type: none"> - udvarukkal sokat törődtek - nagyobbik fia kertésznek tanult, ő segített a munkákban - ma már csak azt csinálja meg, amit bír a kertben

	gondozása e) - f) B. I.	
I16.	a) 1963. április b) hivatásos fényképész b') család c) Gyergyószentmiklós, műterem d) - e) Készült Gyergyószentmiklóson 1963. ápr. hónapba f) B. I., férje és négy gyermeke	- családi fényképet készítettek időnként, mert férje asztalosmester vállalkozóként sokat utazott, s vitte magával a fényképet - ezt a fotót pénztárcájában hordta férje
I17.	a) - b) amatőr fényképész b') család c) mező d) kirándulás (?) e) - f) B. I., férje, kisebbik fia, leánya, két nő, két gyerek	- méhészkedni mindig társasággal mentek - a fényképen a Magyarai család tagjaival láthatók - a fénykép Gyergyószentmiklós környékén, Botváránál készült
I18.	a) - b) amatőr fényképész b') család c) - d) utazás e) - f) B.I., férje, két férfi, pincér	- 1961-62-ben készült a fénykép Magyarországon, férje rokonainak meglátogatásakor a Balatonon, miközben halászlévet esznek - a képen férje nagybátyja, férje, ő, a sofőr és a pincér van rajta
I19.	a) - b) amatőr fényképész b') a képen látható társaság c) úton d) utazás e) - f) 15 férfi, egy nő	- méhészek mennek terepnézésre Calafatra - B. I. keresztfia a sofőr - B. I. nem volt jelen az utazáson
I20.	a) 1969. június b) hivatásos fényképész b') család c) műterem d) - e) - f) B. I. négy gyermeke	- 1979-ben készült a fénykép B. I.-ék 25 éves házassági évfordulója alkalmából - négy gyermeke látható a képen
I21.	a) - b) hivatásos fényképész b') B. I. vagy leánya c) műterem d) - e) - f) B. I. és leánya	- leánya érettségizésekor készült fénykép anyáról és lányáról - B. I. számára nagyon kedves fénykép
I22.	a) 1973. szeptember 29. b) amatőr fényképész	- 1972-ben született meg első unokája - arra vágyott, hogy leány legyen, hogy fülbevalót

	<ul style="list-style-type: none"> b) család c) B. I. gyermekének otthona d) születésnap e) 1973. szeptember 29. f) B. I. és unokája 	<p>ajándékozzon neki</p> <ul style="list-style-type: none"> - fiúunoka születése esetén szerette volna, hogy nagyapja nevét (Ferenc) kapja
I23	<ul style="list-style-type: none"> a) 1978. szeptember 10. b) amatőr fényképész b) család c) ház előtt d) – e) 1978. szept. 10-én f) B. I., gyermekei és ezek családjai 	<ul style="list-style-type: none"> - a leánya esküvőjét követő napon készült a lakás bejárata előtt - az akkori családot ábrázolja, ahhoz képest most nagyobb a család
I24	<ul style="list-style-type: none"> a) 1995. november 4. b) amatőr fényképész b) család c) B. I. otthona d) 70. születésnap e) 1995. nov. 4. 70 év f) B. I, gyermekei és azok családjai (három gyermeke, hat unokája) 	<ul style="list-style-type: none"> - 70 éves találkozó estéjén készült a fénykép - a családon kívül öccse és annak felesége látható a képen - a képen öt unoka látható, azóta nyolc van - szép emlék - közeledik a 80. év, egészségesebbnek érzi magát, mint fiatalkorában, bár nem tud mindent dolgozni - nem remélte, hogy ilyen hosszú élete lesz, megelégedettnek érzi magát
I25	<ul style="list-style-type: none"> a) 2003. december 30. b) B. I. lánya b) család c) B. I. otthona d) – e) 2003. december 30. Születben Dédi (Édesanyám) Martina Merci f) B. I. és iker dédunokái 	<ul style="list-style-type: none"> - örül meglévő öt dédunokájának, főként az ikereknek, mert a másik három dédunoka Ausztriában van - tavasszal betegek voltak az ikerk, B.I. imádkozott értük - mindennapi imájába belefoglalja családját

A fényképek és az elbeszéltelettörténetek együttesen megalkotnak egy újabb szöveget. Be kell látnunk, hogy az így képződő szöveg is csupán egy újabb konstrukció. A kétféle – narratív és vizuális-narratív – konstrukció egybevetése egy harmadikat hoz létre még akkor is, ha egyik a másikat kiegészíti, többletjelentéssel ruhazza fel. A fényképek adott esetben segíthetnek az elbeszélés hiányosságait kiküszöbölni, mint például az I.24 jelzésű fénykép esetében: B. I. öt unoka megjelenéséről tudósít a fényképen, míg valójában hat unokája volt jelen a fényképezés pillanatában. A szövegek minden esetben tudnak valamit mondani a fényképekről, ám az a „valami” nagyon differenciált kategóriát takar: olykor csak megismétli azt, ami a fényképről leolvasható, olykor kiegészíti azt, de előfordul az is, hogy a fényképtől teljesen elrugaszkodva a szöveg önállóan szárnyra kel, nem törődve azzal, hogy a fénykép szerkezete, műfaja, témája nem változik meg. Az elbeszélést kipattantó fénykép azonos marad önmagával akkor is, ha a hozzáren-

delt szöveg műfajt, témát vált. Nem változik, mert nem változhat: a fényképező-gép örök azonosságra ítélte megszületésének pillanatában. És mégis változik: többletjelentéssel gazdagodhat, elveszítheti jelentőségét. A fényképet használata kimozdítja a változatlanság állapotából, és ugyanolyan sérülékennyé teheti, mint amilyen sérülékenyek, kontextusfüggők az egyes narratív reprezentációk. A két médium támogatja egymást, de vonjuk ki rendre a vizuális-narratív, majd a narratív szálát a kettő által létrehozott konstrukcióból, s az így magára maradt történetet vizsgáljuk meg. Ezt kísérlelem meg tanulmányom zárómozzanatában.

5.1. A fényképek nélkül érvényesülő élettörténetet tulajdonképpen tanulmányom során már bemutattam, ezek a szövegek képezték a 3. fejezet gerincét. Itt csak egy újabb, eddig meg nem fogalmazott aspektusra szeretném felhívni a figyelmet. A több alkalommal megszövegezett élettörténet mindegyik szöveg egyedisége mellett is tartalmaz azonos mozzanatokot. Ezen tulajdonságát érvényesítettem akkor is, amikor az említett fejezetbe a megvalósult szövegek összevetése által egy újabbat hoztam létre. A minden változatba bevont epizódok, ugyanakkor a minden változatból kimaradó epizódok is rendkívül beszédesek. A megírt élettörténeti epizód kapcsán már említést tettem arra vonatkozóan, hogy feltételezhető az egyénhez kapcsolódó szövegeknek egyféle egymásból merítkező viszonyrendszere. Ez a megállapítás nem teszi semmissé az élettörténetek azon tulajdonságát, hogy mindig az adott (kommunikációs) helyzetben képződik¹⁰⁶, ahhoz igazodik. A történetek szövedékéből megképződő énkép a mindenkori jelenben gyökerezik, mindig aktuális (aktualizált), de nem zárja ki az egyszer már megalkotott szövegek hasznosításának lehetőségét. Erre igen szemléletes példa az a gyermekkorhoz fűződő történet, amely a felgyűjtött történetek mindegyikében megjelenik:

Mivel ketten voltunk testvérek és nagyon szerettük egymást, már 3 éves koromban ovodába jártam a bátyámmal a Zárdába, ahol a Kedvesnővérek tanítottak. Egy alkalommal Édesapánk névnapját ünnepeltük Bíró Nagymamáéknál és verset kellett mondani. A bátyám kezdte a verselést, de mikor elért a bizonyos versrészig elkezdett sírni és nem tudta mondani a verset. Erre az én nagybátyáim és néném engem kezdtek biztatni. Én meg nagy büszkén megjegyeztem „milyen gyáva ni – mián sír!” elkezdtem a versmondást, amit az ovodában tanultunk de mikor ugyan arra a részre értem én is ugyanugy elsírtam magamat mint a bátyám. Lett is erre nagy kacagás. Ilyen bátor, hős voltam én is (Emlékezéseim a gyermekkorról).

Még elmondanék egyet, oda le van írva¹⁰⁷, hogy... a... szüleimnek a névnapját... azt mindig megtartottuk, de ott nagymamánál; nagymama özvegyasszony vót... és... neki vót nagyobb lakása, s ott tartottuk még az ilyen ünnepségeket... esszeülve a testvéreikkel együtt. Bátyám mikor... kellett mondja a versét, édesapámnak vót pontoson névnapja, Szent József, bá-

¹⁰⁶ Erről bővebben lásd: Keszeg V: 2005.

¹⁰⁷ Utalás az *Emlékezéseim a gyermekkorról* című szövegre.

tyám felállott s... a versét mondta, mondta egy darabig de mikor elérkezett egy bizonyos pontig, mosmár nem emlékszem pontosan, hogy mi... milyen, melyik szakaszig, de azt tudom, hogy amikor... mikor édesapámról vót szó, édesapámat kellett mondani, akkor elkezdett sírni! Én pedig nagy büszkén... mondom... azt mondtam neki: ó, be gyáva! Nè mán sír! Erre a nagynémim... kezdtek én... dédelgètni engèm: gyere lelkèm, gyere, mondd el te a versét ügyesen, mutasd meg bátyádnak, hogy te el tudod mondani. Hát én nagy büszkén felálltam, mondtam a versét, s pontosan mikor addig a... szóig értem, az édesapámig, akkor én is úgy elkezdtem sírni,... no, levízgáztam én es a versmondással! (Rövid visszaemlékezés életem történetére)

A... zárdába... jártam, az apácákhoz óvodába, s ott is nagyon szerettek. A... verseket, mindènt hamarabb még... megtanultam, mind a... a bátyám, ... osztán mondtam neki, elmondtam örökké a ... verseket, amiket má osztán ő tanult, s én... én követtem őt. A ... tanulásba. (Elbeszèlt élettörténet)

Ezek az ismétlődések az elbeszèlt élettörténet csomópontjait képezik. Az adott esemény folyamatosan felmerül a történetekben, mert vagy releváns az életpálya szemléltetésében, vagy valamiféle felfokozott affektivitás¹⁰⁸ teszi újra és újra elmondhatóvá, elmondandóvá.

5.2 A kronologikus sorrendbe állított fényképek füzére is ilyen csomópontokat adott ki. És ezek a csomópontok sem feltétlenül az életminőséget megváltoztató események körül képződnek. A fényképállományt szemlélve jól láthatók ezek a csomópontok: a borítékokban, albumokban részben szétszór¹⁰⁹ fényképek újraserkesztése az időrendiség felől akarva-akaratlanul egymás mellé utasította az ugyanabból az alkalomból készült fényképeket. Ez ismételten a fénykép történetében beállt, talán legfontosabb változást, a már sokszor említett demokratizálódást dokumentálja. A több fényképet felölelő sűrűsödési pontok mindegyike amatőrképekből tevődik össze; a B. I. által őrzött műtermi fotográfiák sohasem képeznek csomópontot. A nyelv segítségével megformált élettörténetek is kialakítanak csomópontokat, a fényképek is helyenként elidőznek egy-egy eseménynél, de a két különböző közegben megképződött csomópontok rendszerint nem fedik egymást.

Álljon itt tehát a fényképekből kiolvasható történet B. I. életéről, azon mozzanatok sorával, melyek leghangsúlyosabban megjelennek a fényképeken:

1926 előtt született, szegény sorsú család második gyermekeként. A római katolikus zárdába járt óvodába, ugyanott folytatta elemi tanulmányait, majd elvégezte a polgári osztályokat is. Varrodában, inasként tanult mesterséget, barátnői ebből a körből kerültek ki, akikkel az inaskodáson kívül is sok időt töltött együtt kirándulva, sétálva. 1940–41-ben született meg öccse, aki aztán férjhezmeneteléig

¹⁰⁸ Az iménti példa ide sorolható, ugyanis nem az életpálya sorseseeményszerű mozzanata, de a gyermekkorhoz kapcsolódó kellemes emlék így nyer létjogosultságot.

¹⁰⁹ Az ilyen pluriszcenikus fényképsorozatok közül néhány bekerült az albumok valamelyikébe, a többi pedig többnyire egy tömbben maradt egy borítékban.

szinte állandó kísérője lett. 1944. március 25-én ment férjhez K. F. asztalosmesterhez. Férje méhészkedett, ebben a munkában B. I. is rendszerint részt vett. Három fia és egy leánya született, gyermekeikkel együtt is sokat kirándult a család, főként Gyergyószentmiklós környékén. 1971-ben özvegyen maradt. Életének ezt követő éveinek legfontosabb eseményei fiainak megnősülése és az unokák születése. Nagyobbik fiától 1972-ben, 1975-ben és 1981-ben három leányunokája született, kisebbik fiától 1981-ben és 1989-ben két fiúunokája, az egyetemi évek után Kolozsvárra férjhez menő leányától 1982-ben egy leányunokája született. Az 1989 szeptembere előtt Ausztriába telepedett középső fia 1992-ben súlyosan megbetegedett, családja (B. I. két unokája és családjaik, három dédunokája) ma is ott él. B. I.-nek négy gyermekétől nyolc unokája, s mára már öt dédunokája van.

A fényképekből kiolvasható élettörténet egyszerre több is, kevesebb is, mint az elbeszélte élettörténet. Több, mert olyan többletinformációkat közvetíthet, amelyek csak a fényképen őrződhetnek meg. Az egyszer elkészült fénykép nem változik, s ha a használat kiemel bizonyos elemeket, másokat pedig mellőz, az attól még a fényképen ott van. Kevesebb, mert lényéből fakadóan képtelen olyan információk közvetítésére, amelyekre a beszélt/írott nyelv alkalmas. Az elbeszélte élettörténet a folytonosság illúzióját próbálja fenntartani, ezért folyamatosan értelmez, kapcsolatokat keres az egyes mozzanatok között, az „üres” részeket kitölti. A fénykép azt rögzíti, ami „akkor” és „úgy” volt, vagy úgy akartuk, hogy legyen. A fénykép által hagyott „üres” részeket is a nyelv tudja kitölteni az interpretáció során. Ugyanakkor az elbeszélte élettörténetek és a fényképek által kínált történetek kölcsönösen leleplezhetik egymás konstrukciójelleget. Mint már korábban említettem, a sarkítás a fényképek jellemző attribútuma. Ha megelégszünk a fényképek nézegetésével, meg kell elégednünk azzal is, hogy esetleg a „valóságtól” eltérő képet alakítunk ki B. I.-ről (romantikus képet festhetnénk a légierőknél működő fiatal lányról, aki a fényképen „repülő katona” -egyenruhában díszleg, vagy levonhatnánk azt az élettörténet egészének szempontjából sokkal inkább részletkérdésnek tűnő következtetést, hogy B. I. dohányzik és tud biciklizni).

A fényképek csak részben tudják rekonstruálni a befutott életpályát, nem tudják elmondani az egyén életének történetét. A fényképek el tudnak viszont mondani egy történetet az egyén életéről, életéből.

Irodalom

- ASSMANN, JAN
1999 A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest
- BALOGH JÚLIA
2003 „Mosolyogni tessék!” Egy nagykunsági család fotóhagyatékának tanulságai. In: Örsi Julianna (szerk.): Családok, familiák, nemzetségek. A vérségi kapcsolatok szerepe a változó társadalomban. Túrkeve, 101–108.
- BARTHES, ROLAND
2000 Világoskamra. Budapest
- BAZIN, ANDRÉ
1977 A fénykép ontológiája. In: Eichenbaum, Borisz (szerk.): A film és a többi művészet. Budapest, 510–518.
- BÉRES ISTVÁN
1992 Egy családi fényképgyűjtemény vizuális antropológiai elemzése. Pécs
1999 Elfelejtett képek egy terepgyakorlatról. In: Fejős Zoltán (szerk.): Tabula 2(2). Budapest, 87–102.
2004 Megjegyzések a családi fotográfiáról (úgy is, mint múzeumi tárgyról). In: Fejős Zoltán (szerk.): Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok. Budapest, 183–196.
- BOGDÁN MELINDA
1999 „Itt küldöm neked egész családunkat...” Egy budapesti polgárcsalád fényképei a századelőn. In: Bán András (szerk.): Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás. Budapest, 89–94.
- BOURDIEU, PIERRE
1982 A fénykép társadalmi definíciója. In: Horányi Özséb (szerk.): A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok. Budapest, 226–244.
- FEJŐS ZOLTÁN
1999 A fotóantropológia és a bemutatás dilemmái. In: Bán András (szerk.): Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás. Budapest, 5–8.
2004 Miért a fotó? In: Fejős Zoltán (szerk.): Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok. Budapest 7–37.
- FLUSSER, VILÉM
1990 A fotográfia filozófiája. Budapest
- GRANASZTÓI PÉTER
2004 A néprajzi fotográfia dokumentációs értéke. In: Fejős Zoltán (szerk.): Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok. Budapest, 63–71.
- HOPPÁL MIHÁLY
1992 Amerikai magyar családi fényképek. *Néprajzi Látóhatár*, 1–4. sz., 108–128.
- KESZEG VILMOS (szerk.)
2004 Specialisták. Életpályák és élettörténetek. Kolozsvár
- KIBÉDI VARGA ÁRON
1993 Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás. *Athenaeum*, 1(4). 166–179.
- KINCSES KÁROLY
2000 Hogyan (ne) bánjunk (el) régi fényképeinkkel? Amit a régi fényképekről tudni kell. In: A magyar fotográfia történetéből, 17. Kecskemét

- KOTKIN, AMY J.
1982 Családi fényképezés, családi albumok. In: Vizuális antropológiai kutatás. Munkafüzetek, II. Budapest. 71–80.
- KUNT ERNŐ
1995 Fotoantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás. Miskolc–Budapest
2003 Az antropológia keresése. *Documentatio Ethnographica*, 20., Budapest
- KREILISHEIM GYÖRGY
1997 100 éves a fényképezés. *Budapesti Negyed* 15. 1997/1
- MCLEAN, WILLIAM P.
1982 Javaslatok a fénykép szemiotikai definíciójához. In: Horányi Özséb (szerk.): A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok. Budapest, 173–178.
- MONTVAI ATTILA
1985 Fotográfia és kultúra. Budapest
- MUSELLO, CHRISTOPHER
1984 A családi fényképek és a vizuális kommunikáció vizsgálata. In: Vizuális antropológiai kutatás. Munkafüzetek, II. Budapest, 27–69.
- NIEDERMÜLLER PÉTER
1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. In: *Ethnographia* IC. 376–389.
- ÖRSI JULIANNA
2003 Festmények, fényképek, filmek a családi emlékezés szolgálatában. In: Örsi Julianna (szerk.): Családok, famíliák, nemzetségek. A vérségi kapcsolatok szerepe a változó társadalomban. Túrkeve, 109–118.
- PALYA BEA – SÁNDOR ILDIKÓ
1999 Női szerepek a siratókban. In: Küllös Imola (szerk.): Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban. Budapest
- ROMSICS IMRE
1999 Fényképek a Viski Károly Múzeum gyűjteményeiben. *Néprajzi Értesítő*, XXXII. 79–90.
- SONTAG, SUSAN
1981 A fényképezésről. Debrecen
- STEMLERNÉ BALOG ILONA
1988 A fénykép mint történeti forrás. In: Tarcai Béla (szerk.): A fénykép mint történeti forrás országos szakmai konferencia Miskolcon. Miskolc, 4–14.
- TARCAI BÉLA
1996 Fotográfia és társadalom. Fényképezési és fényképhasználati szokások 1900 körül. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 33–34. Miskolc, 453–465.
- VÉGVÁRI LAJOS
1977 Kép és fénykép (A képlátás alakulása a XX. század művészetében). In: Fotóművészet. Elméleti és történeti tanulmányok. Budapest, 22–84.

Anna-Mária Szalma

PHOTOGRAPHS AS NARRATIVES: AN ATTEMPT
TO INTERPRET A PERSONAL PHOTO FILE

As the starting point of my paper, I have used some of the thoughts from the work of *István Bérés* titled "Forgotten Pictures from a Field Trip," which argue that "a photo (irrespective of whether the pictures are used either in action or in everyday life) does not simply behave as a recorded form of the events, but as a root cause to realize narratives that can be about events and images alike. [...] That is [...] we have two versions of the same object: picture(s) and text(s), and the meta-text, written by the interpreter, will connect to these as one of the end products of the research." In the framework of my investigation so far and of the discourse about the nature of photographs, my assumption – which is hopefully going to be supported by my explication the topic – is that the very photos can be perceived as narrative, as they document a life-story. The important events of the given life do not only appear in the texts circulated about that life, but in the photos, located in the living space as well as in family albums or pictures kept anywhere else in the house or flat. I will try to demonstrate that the photos around an individual can be as "talkative" as other documents and texts connected to the same person.

The options offered by the investigation of photos are not negligible from a methodological perspective either: an individual's social situation can be showed; the power lines inside the family can be drawn. These are only some simple possibilities, presented without any aspiration for perfection. My paper intends, first of all, to prove that the very photos can behave as narrative structures, while it poses the question of what the photo file, conceived as a narrative, is actually able to "tell" about an individual and what it cannot.

A székelyszentléleki tájház.

„Eszünk meg Erdélyt...”

Néprajz és hitélet

TÓTH ANNAMÁRIA

Faint, illegible text on the left side of the page, likely bleed-through from the reverse side.

Faint, illegible text on the right side of the page, likely bleed-through from the reverse side.

„Tisztítsuk meg érzékeinket...”

*Böjt és ünnep. Liturgikus rendelkezések és a népi vallás-
gyakorlat a magyarországi görög katolikusoknál*

TÓTH ANNAMÁRIA

I. Bevezetés

A vallás a különböző felekezetek résztvevői számára rögzíti a világban élés módjait, s ezt szimbolikus formákon keresztül tagjai számára hozzáférhetővé teszi. A hívő ember a transzcendens valóság létezését megszentelt rendként fogja fel, és vele kapcsolatban hiedelmek és gyakorlatok rendszerét mozgósítja. A szakrális kommunikációban¹ való részvétel ugyanakkor egyfajta felkészülést igényel, aminek kódjai generációról generációra adódnak át. A transzcendenssel való érintkezés legintenzívebben az ünnepi időben, a szentségekben való részesülés révén válik érzékelhetővé. A szenttel való találkozást, az ünnepre való ráhangolódást a hívek az érzékek megtisztításával készítik elő.

A Görög Katolikus Egyház – a keleti kereszténység hagyományából táplálkozva – az ünnepek nagy számával rendelkezik. A szakrális kultúrán belül ez az, amit a görög katolikus hívek a leginkább a magukénak tudnak, ami őket a többi felekezettől szembetűnően megkülönbözteti, és identitásuk alapjául szolgál. Míg az ünnepi idő fogalma puritánabb, és az ünnepek száma alacsony a protestáns felekezetűeknél,² addig a katolikusoknál az egyházi ünnepek az esztendőt kisebb-nagyobb egységekre tagolják. A görög katolikus ünnepek gazdagságukban a római katolikus hagyományokon is tútesznek. A nagy ünnepek második és harmadik napját például csak a keleti egyház tartja meg.³

Jelen dolgozatomban arra keresem a választ, hogy egy jelentős számú ünnepi idővel rendelkező közösségben milyen arányban van az ünnep ideje a hétköznapokkal, hogyan tájékozódik a hívő ember az egyházi év folyamán, valamint mi-

¹ Korpics M. – P. Szilczl D.: 2007.

² Tökés I.: 2004.

³ Cserbák A.: 1986, 305.

lyen tényezők befolyásolhatják a vallásos gyakorlatot, amit a görög katolikus egyházi előírások szabályoznak. Elsősorban az egyházi év ünnepeinek sorát vizsgálom, az emberi élet fordulóihoz kötődő ünnepek szakrális jellegére nem térek ki. A dolgozat célja egy gazdag tradícióval rendelkező hívő közösség tájékoztatói rendszerének bemutatása.

Kutatásomat 2007-ben a sárospataki görög katolikus hívek körében végeztem, kérdőíves felmérés⁴ és mélyinterjúk segítségével. Interjúalanyaim görög katolikusok, a kutatás mégis olykor három felekezet (római katolikus, református és görög katolikus) egymás mellett éléséről is adatokkal szolgál.

II. Böjt és ünnep

Tanulmányban a böjt és ünnep viszonyát magasidőként definiálom. A terminust Verebélyi Kincső: *Szokásvilág* c. könyve alapján használom: ez azt jelenti, hogy a hétköznapihoz képest az emberi cselekvések nem egy megszokott, hanem egy másik szinten folytatódnak. A különböző ünnepekkel és ünnepelméletekkel foglalkozó munkák az ünnepet általában szembeállítják a mindennapiság idejével. Mintha a mindennapok folyamatos idejében az ünnepek megszakítást jelentenének. Ám ha úgy gondolkodunk, hogy az ünnepek ideje a mindennapok idejéhez képest egy megemelt idő, akkor az idő folytonossága és megkülönböztetettsége inkább kifejeződik.⁵ Ebben a magasidőben elkülönítettem az előkészítés idejét (böjt) és az ünnep alap gondolatát kifejező cselekvések idejét (ünnep).

A BÖJTÖK FAJTÁI ÉS A BÖJTI IDŐ(SZAKOK) A GÖRÖG KATOLIKUS EGYHÁZBAN

A magasidőben a hívek élete az egyház liturgikus szabályozása alá esik. Ennek intenzitása különösen az előkészítő időben fejeződik ki. A nagyböjt abban a formában, amilyennek ma ismerjük, hosszú és különösen összetett történeti fejlődés gyümölcse.⁶ A keresztény egyház a zsidó vallásból vette át a böjtölés szokását, ami egy új jelentéssel, céllal és dimenzióval felruházva egy speciális eredményhez járult hozzá. Különös fontossággal bír bizonyos napokon és időszakokban, főképpen az ünnepet előkészítő időben. A böjtölés gyakorolható a lélek és a test önkontrolljával, alamizsnaosztással és gyakori imádsággal.

⁴ Bartha E.: 1998.

⁵ Verebélyi K.: 2005, 101–102.

⁶ Schemann, A. – Clément, O.: 2007, 236–242.

A böjt szigorúsága az egyházi előírásokban nagy változásokon ment keresztül az utóbbi 70 évben. A böjtre vonatkozó liturgikus rendelkezéseket mindig valamilyen kényszerhelyzet hívta életre: az élelmezési gondokhoz igazodtak a második világháború ideje alatt, majd a társadalmi élet változásainak megfelelően módosultak az 1950-es évektől kezdődően.⁷ Az évek során az előírások egyre enyhébbek lettek, és gyakran már nemcsak a böjt idejére, hanem az ünnepére, sőt az ünneplés rendjére is hatást gyakoroltak, felmentve a híveket az olyan alapvető kötelezettségek alól is, mint az egyházi ünnepeken való részvétel.⁸

A görög katolikus egyházban az egyházi előírás szerint háromféle böjt létezik: szigorú, hústalan és bünbánati jellegű.⁹ Az 1967-től máig érvényben lévő böjti előírásokra jellemző, hogy azok elsősorban a böjt bünbánati jellegét domborítják ki.¹⁰ A következőkben az egyház által előírt hosszabb-rövidebb böjti időszakokat és azoknak az ünnepel, illetve a népi gyakorlattal való kapcsolatát tekintem át. A böjtre vonatkozó egyházi előírások vizsgálatánál Ivancsó István *A magyar görögkatolikuság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye* című munkáját¹¹ tekintettem át a böjti előírások változását keresve.

Az egyházi előírások alapján a legrövidebb böjti időszak a szentségi böjt ideje, melynek időtartama egy óra a szentáldozás előtt. Az ünnep ez esetben maga a szentáldozás, az eucharisztia szentségében való részesülés, amelynek rendes módja elválaszthatatlan a liturgiától.¹² Az eucharisztia kiszolgáltatásának rendkívüli eseteivel (betegek kenete, előszenteltek liturgiája) itt most nem foglalkozom. A liturgián a hívek számára a szentség vétele két szín alatt történik, egy alkalommal akár a hét minden napján lehetséges.

Ennek a legszigorúbb – és egyben a legrövidebb időtartamot magában foglaló böjti formának a gyakorlata a 3. századra alakult ki. Az egyházban hosszú időn keresztül éjfél-től kellett szentségi böjttöt tartani a szentáldozás előtt. Az 1950-es évek elejétől a böjti fegyelem lazulása figyelhető meg, a szentségi böjtre vonatkozóan is: „A misézés, illetve a szentáldozás előtt az alkoholtól éjfél-től

⁷ „Mely szerint a nem saját asztaluknál (üzemekben, kollégiumokban, kórházakban, vendéglőkben) étkezők böjti napokon is azt ehetnek, amit kapnak, ha nehézség nélkül más ételhez nem juthatnak”.

⁸ „... hogy biztosítsuk híveink lelkiismereti nyugalma, nem akarván »elviselhetetlen nehéz terhet róni és rakni az emberek vállaira« (Mt 23,4), felmentést kértünk a római Apostoli Szentszéktől egyes, főként szorgos munkaidőre eső ünnepekre a szentmísehallgatás kötelezettsége és a nehéz testi munka tilalma alól.” (1966/III.1249) – Ivancsó I.: 1998, 242.

⁹ A szigorú böjt ideje alatt sem húsos, sem zsíros, tejes, tojásos, vajas ételek nem fogyaszthatók. Általában semmiféle állati eredetű termék, kivéve a hidegvérűeket és a mézet. A hústalan napok azok, amikor a húsos eledelektől való tartózkodás van előírva. A bünbánati napokon bünbánati vagy szeretetcselakedettel lehet eleget tenni a böjt szellemének.

¹⁰ Ivancsó I.: 1998, 248–251.

¹¹ Ivancsó I.: 1998.

¹² Ivancsó I.: 2000, 189.

kezdve, egyéb italtól vagy orvosságtól csak egy órán át tartózkodhassanak” azok a hívek, akik betegségben szenvednek, akik hosszú utat tesznek meg a templomig, akik nehéz fizikai munkát végeznek. A délutáni szentáldozásnál továbbra is az a szabály, hogy ételtől és alkoholtól három órán át, egyéb italtól pedig egy órán át kell tartózkodni a szentmise, illetve a szentáldozás előtt.¹³ Egy nap kétszer áldozni nem szabad. Az 1965-ös rendelkezésekben pedig már a következőket olvashatjuk: „A szentségi böjt a szentáldozás pillanatától visszafelé számítva egy óra. A szentségi böjt egyórás ideje a szilárd ételekre és szeszes italokra is vonatkozik, a Sz. Officium ama rendelkezésének figyelembevételével, hogy az alkohol fogyasztása csak kellő mérséklettel megengedett. Az Oltárszentség iránti tisztelet azonban megkívánja, hogy az alkoholtól a böjt egy óráján túl is lehetőleg tartózkodjunk.”¹⁴ Ami természetesen nemcsak a hívekre, hanem a papságra is érvényes.

A népi gyakorlat azt mutatja, hogy a hívek ismerik a szentségi böjtre vonatkozó egyházi előírást, és az általam megkérdezettek kivétel nélkül meg is tartják azt. Általánosan elmondható, hogy a hívek törekednek arra, hogy a szentáldozás előtt ne, vagy csak keveset egyenek. Azok közül, akik rendszeres gyógykezelésre szorulnak, a legtöbben szentáldozás előtt csak annyi ételt (általában néhány harapás kenyeret) vesznek magukhoz, ami feltétlenül szükséges. Sokan előző estétől kezdve tartják a böjtöt, ősi szokás szerint. Ha a hívek közül valaki valami okból csak délután tud részt venni a liturgián – ami különösen az aktív kereső réteget érinti –, akkor is igyekeznek minimum az előírt egyórás böjtöt megtartani. Különösen az idősebb generáció tagjainál figyelhető meg, hogy ez esetben a főétkezés után a szentáldozásig tartják a szentségi böjtöt.¹⁵ A szentáldozás után odahaza először egy darab kenyeret vesznek magukhoz, mielőtt étkezéshez ülnek.¹⁶ Ennek magyarázata azon a népi gondolkodásmódon alapszik, mely szerint a szentség nem érintkezhet akármivel. A kenyér ez esetben olyan tartalommal bír, ami képes betölteni a szent és profán „étkezés” közötti funkciót. A böjti időben a szentségi böjtöt még szigorúbban tartották¹⁷. A böjt egyéb fajtáival összevetve elmondható, hogy ez a legszélesebb körben gyakorolt böjti forma.

A szentségi böjt idejét a böjt időintervallumának vizsgálata során az egynapos böjti időszakok követik. Ezek a böjti napok időpontjukat tekintve két csoportra oszthatóak. Az első csoportba tartoznak azok, amelyek a hét mindennapjainak ütemét határozzák meg. Itt elsősorban a péntek böjti jellegét emelném ki,

¹³ Ivancsó I.: 1998, 164.

¹⁴ Ivancsó I.: 1998, 238.

¹⁵ „Nem eszek, ha áldozni fogok. Ha úgy adódik, hogy este fogok áldozni, akkor megebédelek és egész délután én nem eszek, majd csak ha hazamegyek. Akkor is legtöbbit csak egy kis teát.” (Saját gyűjtés)

¹⁶ „Ha hazajövök, mindig egy harapás kenyeret eszek. Ezt anyáinktól tanultuk, mert ő mindig azt mondta, hogy ha hazaérek a templomból, egy harapás kenyeret kell enni”. (Saját gyűjtés)

¹⁷ „Böjtbe még vizet se volt szabad inni, míg meg nem áldoztunk” (Saját gyűjtés)

mely az egész év folyamán Jézus kereszthalálára emlékezteti a híveket. Az ünnep, amelyre pénteki böjttel készülnek a hívek, ez esetben a vasárnap, Jézus feltámaszásának napja.

A ma érvényben lévő egyházi előírás szerint csak nagypénteken kell szigorú böjtöt tartani. A nagyböjti időszak pénteki napjain, valamint a karácsonyi, az apostolfejedelmi és a nagyboldogasszonyi böjti időszak minden péntekjére hústalan böjti előírás vonatkozik. Az év többi péntekje bünbánati nap. A gyakorlat ehhez képest azt mutatja, hogy a hívek a pénteki napot egész évben hústalan böjti napként tartják meg, a nagyböjt idején a vasárnapok kivételével pedig hústalan vagy több napra kiterjedő szigorú böjtöt tartanak.

A péntek mellett az egyházi előírások a nagyböjt idején a szerda hústalan böjti napként való megtartását is előírják, illetve egy alkalommal az év folyamán, a hétfő mint a nagyböjt kezdő napja szigorú böjti napként szerepel az előírásokban. A gyakorlatban az idősebb hívek között még ma sem ritka az, ha valaki nemcsak a nagyböjt idején, de a teljes egyházi év alatt a pénteki általános böjtön kívül szerdán is tartózkodik a húsevéstől, és ezeken a napokon csak kétszer étkezik.

Ugyanígy, nem ritka a saját fogadalomból felajánlott böjti nap megtartása sem. Ennek időtartama változó lehet, egy rövid időszaktól egy egész életen át is tarthat – jelentős mértékben módosítva ezzel a hétköznapi és a magasidő arányát az egyén életében.¹⁸

Az egyházi év folyamán ugyanakkor más egynapos, „ünnepi böjtöket” is előír az egyház. Ez azt jelenti, hogy egyes ünnepnapokat böjttel szentel meg. Vagyis a böjtölés és ünneplés nem megelőzik egymást, hanem mindkettő egyszerre jelenik meg az ünnepben. Mára ezek közül az ünnepek közül a nagypéntek tartotta meg szigorú böjti jellegét, a többi¹⁹ az egyházi előírásokban fokozatosan veszített jelentőségéből, bünbánati nappá vált. A gyakorlatban a hívek ezeken a napokon is igyekeznek szigorú böjtöt tartani, és megfigyelhető, hogy az ünnepi böjtök kapcsán más, népies elemek is vegyültek a vallásgyakorlatba²⁰.

A liturgikus év folyamán négy böjti időszakot különböztetünk meg: a nagyböjtöt²¹, az apostolfejedelmek böjtjét²², Nagyboldogasszony böjtjét²³, valamint a

¹⁸ „Kedden szoktam még böjtölni. Az nekem fogadott böjt. Volt egy beteg unokám, és azért fogadtam meg. Folytatom azóta is, amíg élek.” (Saját gyűjtés)

¹⁹ Augusztus 29. – Keresztelő Szent János fejevétele, szeptember 14. – Szent Kereszt felmagasztalása, valamint karácsony, vízkereszt és húsvét vigíliája.

²⁰ Keresztelő Szent János fejevétele napján tálból nem esznek. Sokan tányérból sem. Az ünnepet legtöbbször dinnye- vagy dinnyés napként emlegetik, utalva az aznap fogyasztott étel megnevezésére.

²¹ 40 nappal virágvasárnap előtt kezdődik, a vajhagyó vasárnap utáni hétfőn. A nagyböjti időben kitüntetett helyet foglal el az utolsó hét, a nagyhét, ami virágvasárnap utáni hétfőtől nagyszombatig tart. Az ünnep ez esetben a húsvét.

karácsonyi böjtöt²⁴. A hívek különösen a nagyböjt idején, de a fentebb említett rövidebb böjti időszakokban is, az enyhébb egyházi előírásokhoz képest lehetőségük szerint igyekeznek szigorúbb böjtöt tartani.

A böjti időben egy jellegzetes, az esztendő más időszakaitól különböző táplálkozási hagyomány él, ami ugyanakkor kiegészül a társadalmi élet korlátozásaival.²⁵ Ezek különböző kódokban manifesztálódnak – mint az öltözködés-, viselkedés-, akusztikus és mozgáskódok stb. Az előírások nemcsak a táplálkozásra, hanem mind az öt érzékszervre megpróbálnak hatással lenni. A böjt szerényebb öltözködéssel és viselkedéssel jár, szenvedélymentes életet követel a hívektől. Ez magában foglalja pl. a dohányzásról, az alkoholoról való lemondást, a szexuális önmegtartóztatást. A zene és a tánc a böjti időszakban szintén nem megengedett. Ez időszak alatt a liturgikus előírások nemcsak az egyházi, hanem az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó ünnepekre is vonatkoznak. A böjti időben a keresztelés és házasságkötés csak indokolt esetben történik. Ilyenkor az esemény nagy ünneplés nélkül, csendben, zene és tánc nélkül mehet végbe. Jelen dolgozatomban azonban ezek vizsgálatára nem térek ki.

ÜNNEPEK A GÖRÖG KATOLIKUS EGYHÁZBAN

Az előkészítő, böjti idő mértéke mindig megmutatja az ünnep jelentőségét. Intenzitása az ünnep közeledtével fokozódik. Például a húsvét esetében, amit egy negyvennapos böjti idő készít elő. A nagyböjt idejét három részre lehet osztani az intenzitás foka szempontjából: az első a preliminális időszak, amely a nagyböjt kezdete előtti négy vasárnapot öleli fel, melyek elnevezésükben már utalnak a böjt kezdetére: húshagyó, vajhagyó vasárnap. A második a nagyböjt negyven napja, a harmadik a nagyhét. Az előkészítő idő intenzitása a nagyhétben a legnagyobb. A hívek igyekeznek virágvasárnapon elvégezni szentgyónásukat, majd részt venni a liturgián a nagyhét minden napján.

Mindez az ünnep idejére is érvényes. Mint azt a bevezetőmben is említettem, a görög katolikus hagyományra jellemző, hogy az ünnepnek sokszor a második és harmadik napja is ugyanolyan jelentőséggel bír. A fenti példa alapján az ünnepi idő sem korlátozódik egy napra, pl. a húsvétvasárnapra, intenzitása három napig teljes egészében megmarad, illetve kisugárzik a húsvétot követő egész hétre (fényes hét), mely nevében is őrzi az ünnepi jelleget. Itt szeretném megjegyezni, hogy a görög katolikus hagyományban bevett dolognak számít a keleti egyháznak

²² Mindenszentek vasárnapja (pünkösd utáni vasárnap) utáni hétfőn kezdődik és június 29-ig tart, ami Péter és Pál apostolok ünnepe.

²³ Augusztus 1-jétől augusztus 15-ig tart.

²⁴ November 15-én kezdődik és december 25-ig tart.

²⁵ Bartha E.: 1999, 74.

azon liturgikus időszámítása, ami az ősi zsidó szokáson alapszik: az ünnepet az előesti vecsernyétől, vagyis az előző estétől kezdve tartják.

Az egyházi ünnepek dinamikájukat tekintve két csoportra oszthatóak: állandó és mozgó ünnepekre.²⁶ Ez azt eredményezi, hogy a hívek minden évben más és más, hosszabb és rövidebb böjti és ünnepi időt tartanak az adott év liturgikus naptárához igazodva. Életüket nem a világi naptárhoz, hanem az adott év liturgikus eseményeihez tájolják. A következőkben a 2007-es egyházi év struktúráját az ünnepek rendjén keresztül mutatom be.

A vasárnap a kereszténység hetenként megismétlődő ünnepe, az Úr napja. Ezt a napot a keresztényeknek azzal kell megszentelniük, hogy köznapi tevékenységeiket elhagyva, Istennek, a pihenésnek és a családnak szentelik magukat. Az év 52 vasárnapja közül vannak kiemelt jelentőségűek, amelyek a mozgó ünnepek idejével állnak függő viszonyban.

A mozgó ünnepek legnagyobb csoportja – mely a vasárnapok jellegét is meghatározza –, a húsvét ünnepéhez igazodik. Ennek legkorábbi időpontja március 22., a legkésőbbi április 25. lehet, ami nemcsak a hozzá kapcsolódó böjti idő kezdetét, de az év ünnepnapjainak számát is meghatározza. A húsvéti időszakban különösen a vasárnapoknak van ünnepi jelentőségük: ilyenek a nagyböjt előtti négy vasárnap, a nagyböjt öt vasárnapja, virágvasárnap, húsvétvasárnap, Szent Ötvened vasárnapjai, pünkösd vasárnapja és a pünkösd utáni vasárnap. A nagyböjt előtti két vasárnap elnevezésében – húshagyó és vajhagyó vasárnapok – ma is fellelhető a korábbi bizánci liturgikus gyakorlat, mely a böjtnek a maitól korábbi időben való kezdetére utal. A vasárnapok ünnepi jellege a nagyböjt idején is szembevetendő, ezeken a napokon nincs böjt.

A mozgó ünnepek második csoportja a karácsony köré csoportosítható. Az, hogy december 25. milyen napra esik, minden évben újra és újra meghatározza a karácsony előtti két vasárnap – az ősatyák és a szentatyák vasárnapjának időpontját. Kiemelt jelentőségű vasárnapoknak számítanak még a zsinati atyák emléknapijai, melyek időpontja az előbbiekhöz hasonlóan mindig meghatározott időkeretek között mozog. Ezek emlékünnepét minden esetben az október 11–17. közötti, illetve a július 13–17. közötti vasárnapokon tartják. A többi, nem kiemelt jelentőségű vasárnap elnevezése a pünkösdötől számított első, második, harmadik stb. vasárnap elnevezést kapja.

De ugyanígy válhat kiemelt jelentőségűvé egy állandó ünnep is azzal, ha vasárnapra esik, mert ez a hívekben erősíti az ünnep nagyságát. Amennyiben egy ál-

²⁶ Az állandó ünnepek körébe tartozóak azok, melyek pontos dátumhoz köthetőek. Ilyen a vasárnapok nagy része és az ún. emléknapiak, például a Mária-ünnepek vagy a nagy szentek emléknapijai. Ugyanakkor az állandó ünnepek külön csoportját alkotják a nemzeti ünnepek is. Mozgó ünnepek (például a húsvét és a pünkösd időszakai) azok az ünnepek, amelyek az esztendő folyamán nem ugyanarra a naptári napra esnek, hanem bizonyos időhatárok között mozoghatnak.

landó ünnep böjti időre esik, azon a napon az ünnep dominanciája miatt a hívek mentesülnek a böjti kötelezettségek alól. Például ha Gyümölcstoltó Boldogaszony ünnepe (március 25.) böjti időben van, a böjt megszűnik az ünnep napjára. Az ünnep jelentősége felülírja a böjtöt, felfüggeszti a böjtölést. Előfordulhat viszont olyan eset is – amire példa a 2006-os egyházi év –, hogy a fenti ünnep nagypéntekre esett. Ilyenkor délelőttre az ünnepi, délutánra a böjti előírások vonatkoznak.

A többnapos ünnepek az egyházban két naptól egy hétig is tarthatnak. Ezek a karácsony és a húsvét ünnepkörébe tartozó ünnepi időszakok.²⁷ Általánosságban elmondható, hogy az ünnepek száma a márciustól júniusig, valamint az augusztustól decemberig tartó időszakban a legjelentősebb. A vizsgált időszakban a húsvét késői volta miatt még inkább kitolódott az ünnepi idő. A hónapok közül május és október Mária hónapja, amikor a hívek heti rendszerességgel külön paraklizst (Mária-ájtatosságot) is énekelnek a templomokban.

A liturgikus év a bizánci egyházban szeptember 1-jén kezdődik. Ezt őrzi a görög katolikus hagyomány is. Az utóbbi években a görög katolikus gyakorlatban is egyre inkább kezd elterjedni a szent év fogalma. Ennek lényege, hogy egy adott évet egy kiválasztott szent nevével fémjeleznék. A 2007-es év Szent Erzsébet éve volt a magyar katolikus egyházban. Sárospatakon, a szent szülővárosában, ennek kiemelt jelentősége van, a görög katolikus hívek is aktívan bekapcsolódtak a szentév programjaiba.

A VALLÁSOS GYAKORLATOT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A továbbiakban arra térnek ki, hogy milyen erővonalak mentén szerveződik a hívő ember böjtölési gyakorlata, s hogy milyen egyéb befolyásoló tényezők játszanak szerepet annak kialakulásában.

A böjti gyakorlat sem a böjti napok száma, sem a szigorúság szempontjából nem egységes. A források szerint a tiszta görög katolikus vidékeken sokkal szigorúbb volt a böjt, mint azokon a területeken, ahol római katolikusokkal (vagy más felekezetűekkel) vegyesen – vagy éppen összeházasodva éltek.²⁸ Erről tanúskodnak a liturgikus rendelkezések kiegészítő szövegei is.²⁹

²⁷ Karácsony első napjától vízkereszt vigíliájáig (december 25-től január 4-ig), húsvét fényes hetében (a húsvétot követő héten), pünkösd hetében.

²⁸ Pirigyí I.: 1990, 200.

²⁹ „Bár a mi keleti szertartásunk böjti fegyelme mindig szigorúbb volt, mégis, mert híveink szinte mindenütt együtt élnek latin szertartású hittestvéreinkkel, gyakran összeházasodva, közös háztartásban és ugyanazon élelmezési nehézségek között, hosszas, komoly megfontolás után elhatároztam, hogy híveim lelki békéje és üdvössége érdekében szintén élek az Apostoli Szentszéktől nyert felhatalmazással”. (1943/I. 350) – Ivancsó I.: 1998, 130–131.

Általánosan elmondható, hogy az idősebb generáció tagjai, akik gyermekkorukat szigorú böjti szabályok szerint éltek, ma is azt a gyakorlatot követik, amit annak idején családjukban láttak. Ugyanakkor többen arról számolnak be, hogy a böjt megtartása életszakaszbeli módosulásokkal is járhat. Gyermekkorban a böjt nem kötelező. A népi gyakorlat szerint elsőáldozás, egyházi előírás szerint 14 éves kor után válik kötelezővé. A gyakorlat ez időtől kezdve a családban látott, megélt hagyomány alapján rendeződik. Saját család alapítása esetén a házastárs identitása is erősen befolyásolhatja a megszokott böjti rendet. Erre a továbbiakban részletesebben kitérek majd. Gyermekvállalás, kicsi gyermek gondozása idején is rövidebb-hosszabb időre módosulhat a böjt megtartásának szokása. Betegség esetén ugyanígy annak időszaki vagy állandó jellegétől függően különböző módosulásokkal járhat.

A fiatalok böjtölési szokásait nézve általános az a vélemény, hogy egyre inkább elhagyják a böjt szokását. Sok esetben hiányzik az a fajta tradicionális közeg, amely a hagyományos rendet közvetlenül továbbörökíthetné. Míg a nagyszülők tartották a hagyományokat, a középkorosztály többsége elhagyta azt. A fiataloknak az idősebb generáció próbálja átörökíteni a böjt lényegét, de azt a legtöbben maradinak tartják. Azok a szülők, akik családjukban a böjtre való nevelést aktívan végzik, elkieseredésükről számolnak be.³⁰ A böjtölés újrafelfedezése más irányban halad. Napjaink reformétkezési szokásainak részévé kezd válni. Értékét egészségmegőrzési szempontból emelik ki, számos kiadvány kínál méregtelenítési recepteket „Böjtölj az egészségédért” szlogen alatt. Ezek a kiadványok elsősorban a fiatalabb generáció, valamint betegséggel küzdők körében kedveltek és sokak által gyakoroltak. Ugyanakkor a böjt jelentőségének ilyenén újrafelfedezése legkevésbé sem jelenti a böjti hagyományok továbbélését. Hiányzik belőle az a keresztény háttér, ami egészen más tartalommal tölti meg a böjtölést.

FELEKEZETI KÜLÖNBSÉGEK ÉS IDENTITÁS

Vizsgálataim alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a böjti rend érvényre juttatása a családokban legtöbb esetben a nők aktív vagy passzív szerepvállalásától függ. Mivel a háztartás vezetése az asszonyok feladata, a böjti rend is az olyan családokban őrződött meg leginkább, ahol a család nőtagja a görög katolikus felekezethez tartozik. Abban az esetben, ha az anya vallása görög katolikus, és a család többi tagja más felekezethez tartozik, a böjti étkezés és rend rejtett módon jelenhet meg a vegyes felekezetű családok mindennapjaiban. Ez esetben

³⁰ „Régen a hagyományos élet része volt. Ma már nem tömeges jelenség. Már az is furcsa, ha sok gyerek van a családban, a böjt megtartása miatt pedig csodabogármak tartják a gyereket.” (Saját gyűjtés)

az adott nap böjti jellege bár megvalósul, a tudat szintjén nem realizálódik a családtagokban. Ez különösen abban az esetben van így, ha a gyermekek is a férj felekezetéhez tartoznak. Legerősebben akkor látszik a különbség, ha a férj és a család többi tagja a református felekezethez tartozik, ahol a böjtölés hagyománya nem képezi a vallásgyakorlat részét.

Amennyiben a családfő görög katolikus, neki nehezebb feladata van. Hogy a böjtöt az előírások szerint megtartsa, házastársát saját vallási identitásáról kell meggyőznie. Ha ez sikerül, a feleség átveszi a görög katolikus böjtölési szokásokat, és annak megfelelően vezeti a családi háztartást, készíti el az ételeket, tartja meg a böjti szokásokat. Ez az esetek többségében nem azt jelenti, hogy saját felekezetét elhagyja, hanem integrálja a másik (jelen esetben a görög katolikus) felekezet hagyományait is. Amennyiben azonban a férjnek nem elég erős az identitása, és felesége más felekezet tagja, sok esetben előfordul, hogy az utódok is más felekezetűek lesznek, és egyedül már nem képes eleget tenni a böjti előírásoknak. A görög katolikus hagyományok háttérbe szorulnak nemcsak a családban, hanem az egyén életében is. Testi és lelki böjt egysége megbomlik, az előbbi elveszti jelentőségét, feledésbe merül.³¹ Ez a görög katolikus felekezet tagjaira nézve mégsem mondható általános érvényűnek. Kutatásaim és saját tapasztalataim alapján vegyes házasság esetén az egész családban érezteti hatását az, ha valamelyik fél görög katolikus. Meghatározza az utódok vallását, ezáltal erősíti a szülő identitáshordozását.

Alapvetően a görög katolikusokra jellemző, hogy büszkéek böjtölésükre, ünnepeikre és szokásaikra. Mondják is, hogy „bezzeg a római katolikusok nem tudnak böjtölni!” Kijelentésüket a böjti napok nagyobb számával és szigorával magyarázzák. A böjt mindig előbb kezdődik, és mindig intenzívebb a görög katolikusoknál. A római katolikusoknál a nagyböjt húsvét előtt negyven nappal, hamvazószerdán kezdődik, míg a görögöknél az azt megelőző hétfőn veszi kezdetét. Vagyis a görög katolikusok, bár elhagyták a régi bizánci hagyományt, de erős volt bennük a vágy, hogy a böjtöt, ha nem is harminc nappal, de két nappal korábban kezdjék a római testvérekenél. Ugyanakkor ünnepeik számára és az ünneplés módjára is büszkéek. A szertartások sokkal színesebbek és liturgikus mozgásokban aktívabbak. Ezt a Sárospatakon élő másik két felekezet tagjai is elismerik, a görög katolikusok böjti szokásait szigorúbbnak tartják, ami olykor humor tárgyát is képezi.

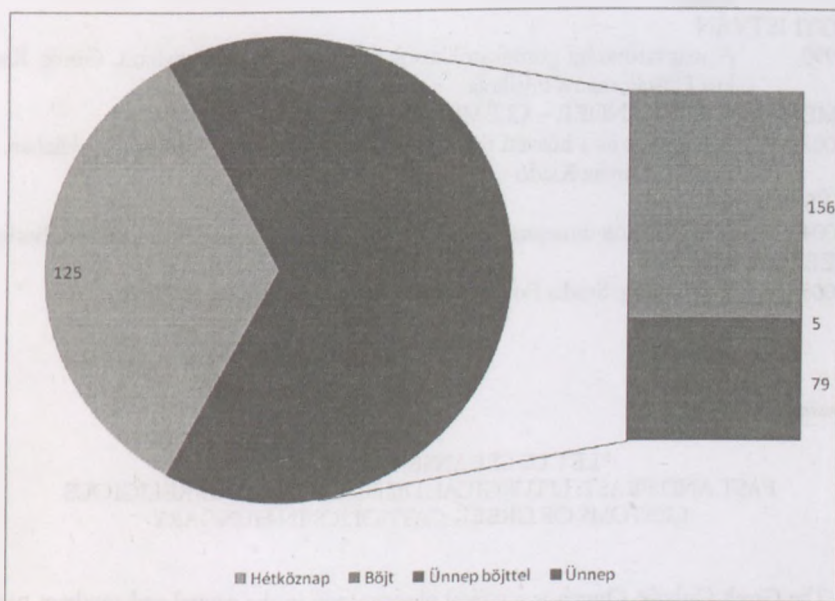
* * *

³¹ Egyik adatközlőm arról számolt be, hogy miután református templomban esküdött, azután soha nem járult a szentségekhez többé, és a böjtölése is megváltozott. Már csak lelki böjtöt tart, a testi böjtöt teljesen elhagyta. Továbbra is a görög katolikus templomba jár, görög katolikus identitása van, de a szokásokat már csak részben gyakorolja.

Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy egy nagyszámú, ünnepi idővel rendelkező közösségben a magasidő milyen arányban van a hétköznapokkal, a hívő ember hogyan tájékozódik az időben, hogyan él a vallásos gyakorlat, amit a görög katolikus egyházi előírások szabályoznak.

Mint az eddigiekből is látszik, a hívő görög katolikus ember számára a hétköznap ritka jelenség. Ennek szemléletes bemutatására szolgál az írásom végén található diagram, melyből jól látszik, hogy a magasidő a hétköznapok idejével összevetve az év csaknem kétharmad részét teszi ki. Az egyházban az előírt böjti és ünnepi időn túl, az egyéni ember elhatározásától függően, a böjti időszakok testi megtartóztatásai és lelki bünbánati napjai váltják egymást egyénenként más és más eredményt mutatva.

A böjti hagyományok megtartása az egyéni vallásosság mértékén túl életkorbeli (generációs), életszakaszbeli (betegség, gyermekvállalás) és vallási identitásbeli tényezőktől is függhet, melyek alapvetően meghatározzák és befolyásolják a hívő ember vallásos cselekedeteit.

A hétköznapok és a magasidő aránya az egyházi előírások alapján a 2007-es évben

Irodalom

BARTHA ELEK

- 1999 Görög katolikus ünnepeink szokásvilága. *Studia folkloristica et ethnographica* 41., Debrecen
- 2001 Kérdőív görög katolikus vallásos néphagyományok gyűjtéséhez. 2. jav. kiad. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kérdőívei 5., Debrecen

CSERBÁK ANDRÁS

- 1986 A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti háttere. In: Tüskés Gábor (szerk): „Mert ezt Isten hagyta...” – Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, Magvető

IVANCSÓ ISTVÁN

- 1998 A magyar görögkatolikuság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye. Nyíregyháza, Szent Atanáz Hittudományi Főiskola
- 2000 Görög katolikus szertartástan. Nyíregyháza, Szent Atanáz Hittudományi Főiskola.

KORPICS MÁRTA – P. SZILCZL DÓRA (szerk.)

- 2007 Szakrális kommunikáció. A transzcendens mutatkozása. Budapest, Typotex kiadó

PIRIGYI ISTVÁN

- 1990 A magyarországi görögkatolikusok története, II. Nyíregyháza, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.

SCHMEMANN, ALEXANDER – CLÉMENT, OLIVIER

- 2007 A nagyböjt és a húsvéti titkok. Aszkézis és liturgia az ortodox egyházban. Budapest, Kairosz Kiadó

TÖKÉS ISTVÁN

- 2004 Hétköznapi-ünnepnapok. Avagy az idő a keresztyén ember életében. Budapest

VEREBÉLYI KINCŐSÓ

- 2005 Szokásvilág. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 46. Debrecen

Annamária Tóth

“LET US CLEANSE OUR SENSES...”
FAST AND FEAST: LITURGICAL DISPOSITIONS AND RELIGIOUS
CUSTOMS OF GREEK CATHOLICS IN HUNGARY

The Greek Catholic Church is a typical phenomenon in the central and southern parts of Europe between East (Orthodox) and West (Roman Catholic). The period of fast and feast is significant in the Church, which serves as a basis for the believers' identity.

In my paper, I wish to define the relationship between fast and feast as high-time. This means that the daily routine is not going on the ordinary but on another level. While the time of feast is more puritan (or simple) with Protestants, the high-time notion divides the year into several parts in the Catholic Church. The preparatory time (fast) starts earlier in the Greek Catholic Church and it is more intensive in practice. The feasts of Greek Catholics surpass those of the Roman Catholics both in number and in the way of celebration. The feasts take longer, not just one day but 2 or 3 days or more.

My aim is to give an overall picture of the relationship between fast and feast, and also of the relationship between the system of liturgical regulations and the believers' religious practices which, in a community of several feasts, serves as an orientation in everyday life.

In practice, besides the high number of feasts and fast in the church- which is two- thirds of the year- the fast of the body and soul may vary depending on an individual decision and the liturgical regulations. Besides the individual religiousness, the tradition depends on the generation, periods of life, and religious identity, which basically influence the religious actions of believers.

I did my research in the city of *Sárospatak* among the members of the congregation of Greek Catholics in 2007. The survey is based mainly on questionnaires distributed to and interviews conducted with Greek Catholics but, finally, it also provides information about the other two denominations (Reformed (Calvinist) Protestants and Roman Catholics) in the town.

E számunk szerzői

2008/3.

LAJOS VERONIKA
etnográfus
MTA TKI DE
Néprajz Tanszéki Kutatócsoport,
tudományos segédmunkatárs
lajosvera@yahoo.co.uk

OZSVÁTH IMOLA
PhD-hallgató
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar
Néprajz és Antropológia Tanszék
ozsvathimola@gmail.com

SZALMA ANNA-MÁRIA
PhD-hallgató
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar
Néprajz és Antropológia Tanszék
kicsi.ancsa@freemail.hu

TÓTH ANNAMÁRIA
néprajzkutató
PhD-hallgató
ELTE-BTK Néprajzi Intézet
t_annamaria@citromail.hu

A SZERKESZTŐ POSTACÍME:

Keményfi Róbert

DE Néprajzi Tanszék
4032 Debrecen
Egyetem tér 1.
Tel.: (0036) 52/489-100/22249
Fax: (0036) 52/512-958
e-mail: rokemenyfi@yahoo.com
neprajzilatohatar@gmail.com

A folyóirat terjesztésének szervezése *elkülönül* a szerkesztőségi munkától. A terjesztéssel kapcsolatos kérdésekkel, után- és megrendelésekkel forduljanak a Györfly István Néprajzi Egyesület elnökéhez, Bodó Sándorhoz.

DR. BODÓ SÁNDOR
főigazgató

Budapesti Történeti Múzeum
1250 Budapest Pf. 4.
Tel.: (0036) 1/225-7809
Fax: (0036) 1/487-8872
e-mail: bodo@mail.btm.hu

ETHNOGRAPHIC HORIZONS

A Periodical Published by Györfly István Ethnographical Association
Volume 17 Number 3 (2008)

Founders

IVÁN BALASSA and ZOLTÁN UJVÁRY (1992)

Founding Editor

GYULA VIGA (1992–2001)

Editor

RÓBERT KEMÉNYFI

Head of the Editorial Board

ZOLTÁN UJVÁRY

Members of the Editorial Board

DÁNIEL BÁRTH, MÁRTA FATA (Tübingen), VILMOS KESZEG (Kolozsvár), MARGIT KÉSZ (Salánk/Beregszász), VERONIKA LAJOS (Debrecen/Iasi), KÁROLY LÁBADI, JÓZSEF LISZKA (Komárom), GYULA VIGA

Editorial Secretary

MÁTÉ KAVECSÁNSZKI, MÁRTA SZÁSZVALFI

Copy Editor

JUDIT MAROSI

Translation

VERONIKA LAJOS

Proofreading

PÁL CSONTOS

Technical Assistant

ÉVA BIHARI NAGY

Cover design by:

CSABA DALLOS

Publication Sponsored by

National Cultural Fund

Ministry of Cultural Heritage Museum Department

Published by

SÁNDOR BODÓ, President of Györfly István Ethnographical Association

ISSN 1215-8097

Printed in Debrecen by *Kapitális Ltd.*

www.neprajzilatohatar.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Folyóiratunk a térségünkben együtt élő nyelvi, etnikai, vallási közösségek tárgyi-szellemi hagyatékát elemző, az asszimilációs, akkulturációs, integrációs folyamatokat értelmező írásoknak biztosít többnyelvű fórumot. Nem csupán térbeli és tárgyköri változatossággal, hanem különböző generációs nézőpontokból mutatja be a folytonosan alakuló Közép-Európa néprajzi örökségének jelentéseit. A tematikus tartalommal megjelenő egyes számainkban kiemelten foglalkozunk egy-egy szórványközösség kultúrájának több tudományágat átfogó megközelítésével.

Our periodical aims to provide a multilingual forum for scholarly works analyzing the intellectual and material heritage of co-existing communities of language, ethnicity or religious denomination in our region while interpreting assimilation, acculturation and integration processes. It intends to present meanings of the continuously changing Central European ethnographical traditions not only with geographical diversity and variety in fields but from different generations' points of view. In our thematic issues, we place emphasis on studying the culture of a particular Diaspora by means of approaching it from the viewpoints of several scholarly disciplines.